

The background is a detailed topographic map of the Konitsa region in Greece, rendered in brown ink on a light-colored paper. The map features numerous contour lines indicating elevation, with several peaks labeled with their altitudes: 1750, 1640, 1300, 1050, 930, 2220, 2630, and 1650. Various geographical features are labeled in Greek, including rivers like the 'Ρανταπόρος' (Rantaporos) and 'Κουτσουρι' (Koutsouri), and numerous villages and settlements such as 'Καλαμι', 'Λεμμα', 'Κωσταροκο', 'Καυτσικον', 'Λιάσκα', 'Κλαδορμπ', 'Παλιχωρι', 'Ταλιαρος', 'Ζουζουλιωτιο', 'Γουζουλα', 'Μποζια', 'Μπουσ', 'Μαζιουμολη', 'Μκοσρακι', 'Νεουκουριδα', 'Λουμι', 'Μαννα', 'Κεργεση', 'Αισια', and 'Σαμαρι'. A central white rectangular box with a thin green border contains the title and publication information in green text.

ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ  
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

# Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΚΟΝΙΤΣΑ 1996



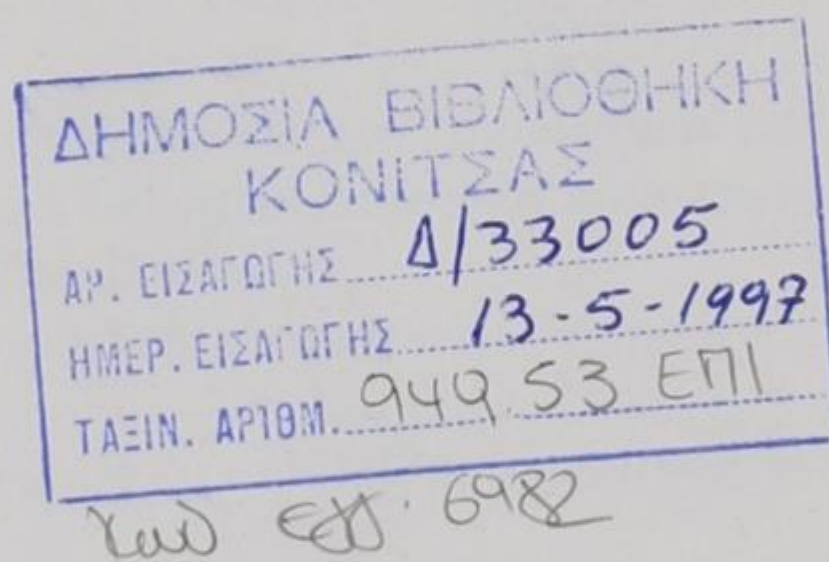
ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ  
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

# Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΣΤΟ Α΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

(ΚΟΝΙΤΣΑ, 12,13,14 ΜΑΪΟΥ 1995)



ΚΟΝΙΤΣΑ 1996

Επιμέλεια: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος

© ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ - ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ISBN 960-85873-01

## Προλόγισμα του Δημάρχου

Η γνώση της τοπικής ιστορίας με την ευρύτερη έννοια του όρου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη συλλογική μας αυτογνωσία αλλά και για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος.

Με χαρά προλογίζω την έκδοση τούτη, που πιστεύω ότι θα θέσει, μαζί με τις άλλες προσπάθειές μας, τα θεμέλια για μια ουσιαστική σύνδεσή μας με το παρελθόν μας· το παρελθόν που πρέπει διαρκώς να φωτίζει το δρόμο μας προς το μέλλον.

Πρόδρομος Χατζηεφραιμίδης  
Δήμαρχος Κόνιτσας

## Εκδοτικό σημείωμα

Ο ανά χείρας τόμος περιέχει τις εισηγήσεις που έγιναν στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο «Η Επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο» (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995).

Με ομόφωνη απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Πνευματικού Κέντρου δεν συμπεριλαμβάνονται (για τεχνικούς λόγους) οι παρεμβάσεις και οι συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια του Συμποσίου.

Ελπίζουμε ότι παραδίδουμε μια χρήσιμη έκδοση σ' όσους ενδιαφέρονται και νοιάζονται για τον τόπο.

Ευχαριστούμε το Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για τη συνεργασία.

Το Δ.Σ. του Π.Κ.Δ.Κ.



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
<i>Προλόγισμα του Δημάρχου - Εκδοτικό σημείωμα</i>	9
Αγγέλικα Ντούζουγλη <i>Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα</i>	11-61
Paul Halstead <i>Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο: Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν</i>	63-73
Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου <i>Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά την βυζαντινή περίοδο</i>	75-79
Ιωάννης Β. Τσάγκας <i>Η Μονή Ζέρομας στο χωροχρόνο</i>	101-135
Μιχάλης Η. Αράπογλου <i>Κόνιτσα: Άνθρωπος και χώρος: Η ταυτότητα μέσα στη διαφορά</i>	137-144
Ευάγγελος Π. Δημητριάδης <i>Επαρχία Κόνιτσας Ηπείρου, Ιστορικό πλαίσιο - Οικολογικός χώρος (τοπίο). Δυνατότητες ανάπτυξης</i>	145-157
Ελευθ. Π. Αλεξιάκης <i>Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (Επαρχίες Φιλιατών, Πωγωνίου, Κόνιτσας)</i>	159-205
Παύλος Σμύρης <i>Οικολογικός Δασοκομικός χειρισμός των φυσικών χαρακτηριστικών δασικών οικοσυστημάτων της Βόρειας Πίνδου</i>	207-217
Βασίλης Παπαγεωργίου - Αργύρης Πετρονώτης <i>Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (Μαστόροι και γεφύρια)</i>	219-327

Δημήτριος Ελ. Ράπτης <i>Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην Επαρχία Κονίτσης</i>	329-343
Μιχ. Λαφαζάνης <i>Η εγκατάσταση Ηπειρωτών από τα χωριά της Κόνιτσας στο Θεσσαλικό Καζακλάρ (Αμπελώνας) μετά το 1881</i>	345-350
Ροδάνθη Βαλερά - Κουνάβα <i>Το εκπαιδευτικό σύστημα στη Λάκκα Αώου και η ρουμανική προπαγάνδα: Η περίπτωση Παλαιοσελλίου (1840-1943)</i>	351-371
Κώστας Σπανός <i>Δημήτριος Καράς: Ένας Κονιτσιώτης δωρητής της Λάρισας</i>	373-379
Heinz A. Richter <i>The Offensive against Konitsa</i>	381-387
Ερμηνεία Φωτιάδου <i>Κόνιτσα: Γεννήτρα καλλιτεχνών, Κόνιτσα: Τροφοδότρα κοιλάδα</i>	389-393
Μαρίνα Βρέλλη - Ζάχου <i>Ο Χιονιαδίτης λαϊκός αγιογράφος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος (1874-1953)</i>	395-421
Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη <i>Αδελφότητα Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας "Το Κεράσοβο". Η επιβίωση της παραδοσιακής κοινοτικής συλλογικότητας στο χωριό και στην πόλη</i>	423-432
Βαίλης Νιτσιάκος - Γιώργος Κοκκώνης <i>Γαμήλια τραγούδια της Αετομηλίτσας: Εθιμική ένταξη και μουσικολογικός σχολιασμός</i>	433-456
Νίκος Διονυσόπουλος <i>Το Κεράσοβο και οι Μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδάϊων</i>	457-476
Λέανδρος Ι. Παπαγεωργίου <i>Μερικές παρατηρήσεις στη γλωσσική κατάσταση της Ηπείρου και στο γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής Κόνιτσας</i>	477-494
Παρασκευή Παπαπέτρου <i>Προσδοκίες μαθητών της επαρχίας Κόνιτσας για το εκπαιδευτικό τους μέλλον</i>	495-500



Ελένη Σιάνου - Κύργιου <i>Περιφερειακή ανάπτυξη και ανισότητες στην εκπαίδευση: Αντιφάσεις και προοπτικές</i>	501-514
Απόστολος Μπενάτσης <i>Από την επέκταση στο χώρο. Από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα</i>	515-523
Αθανάσιος Γκότοβος <i>Από τη «Γυναίκα από τη Φούρκα» στην «Αρκούδα του Πίνδου»: Από τον Εμφύλιο στη μετανάστευση.</i>	525-538
Γεωργία Λαδογιάννη <i>Το περιοδικό «Κόνιτσα» στη δεκαετία του 1960: Μαρτυρία ερήμωσης και απορρύθμισης της ελληνικής επαρχίας</i>	539-550
Πάνος Ασήμος - Πάνος Σταθακόπουλος <i>Σύγχρονες δυνατότητες ανάπτυξης της επαρχίας Κόνιτσας</i>	551-574
Δημήτρης Σκούρας <i>Ανάπτυξη, και Φυσικό Περιβάλλον</i>	575-578
Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος <i>Ανάπτυξη και πολιτιστική κληρονομιά</i>	579-588



ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

## Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΑΩΟΥ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

### *I. Φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον: οι παράμετροι της ιδιομορφίας της Ηπειρωτικής ενδοχώρας*

Οι Μολοσσοί<sup>1</sup> ήσαν, από πλευράς πολιτικής ισχύος, από τα σημαντικότερα φύλα που πρωταγωνίστησαν στις ιστορικές εξελίξεις εντός του ηπειρωτικού χώρου. Προερχόμενοι από την Πιερία, όπου η αρχέγονη κοιτίδα των Μακεδόνων, πέρασαν προς τη ΒΔ Μακεδονία, και μέρος τους απλώθηκε βαθμιαία προς τα νότια. Περίπου από το 13-12ο αι. π.Χ. επεκτάθηκαν σε όλη την ορεινή περιοχή της κεντρικής και δυτικής οροσειράς της Πίνδου<sup>2</sup>, καταλαμβάνοντας την κεντρική θέση μεταξύ των συγγενών τους ελληνόφωνων φύλων (Σκύλακος *Περίπλους*, 26-33) των Χαόνων, των Θεσπρωτών και των Κασσωπαίων προς το μέρος της θάλασσας, των Αμβρακιωτών προς τα νότια και των Αθαμάνων προς ΝΑ<sup>3</sup>. Επί

1. Η εργασία αυτή αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης, που εκφωνήθηκε το Μάιο 1995, μόλις επτά μήνες μετά το τέλος της πρώτης δίμηνης ανασκαφικής έρευνας στο Λιατοβούνι. Στόχος της δεν είναι, φυσικά, μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση και παρουσίαση των ευρημάτων από τη θέση αυτή, αφού μάλιστα μόνο ένα μικρό τμήμα του συνόλου είχε αποκαλυφθεί ως τότε, αλλά η προκαταρκτική σκιαγράφηση του χαρακτήρα και της σημασίας τους για την Ηπειρωτική αρχαιολογική έρευνα. Η εργασία αποτελεί πολύ περισσότερο ένα οφειλόμενο αντίδωρο στη γενναιόφρονα συμπαράσταση, που μου προσέφεραν κατά τη διεξαγωγή της ανασκαφής ο Δήμαρχος και το Δ.Σ. της Κόνιτσας, και οι ενθουσιώδεις και εργατικοί Κονιτσιώτες εργάτες και εργάτριες της ανασκαφής. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στους πτυχιούχους αρχαιολόγους Στ. Ζαμπέτα και Κ. Σιώζου, συνεργάτες μου κατά την έρευνα του 1994.

2. Τη μετακίνηση αυτή απηχούν ενδεχομένως οι γραπτές πηγές, όταν σε μεταγενέστερους χρόνους καταγράφουν ότι η μετανάστευση των Μολοσσών υπό την αρχηγία του Νεοπτόλεμου έγινε δύο γενιές μετά τα Τρωικά. Βλ. Σ. Δάκαρης, *Οι Γενεαλογικοί Μύθοι των Μολοσσών*. Αθήνα 1964. Απαρίθμηση και εκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων, ιδιαίτερα της λεγόμενης «βαρβαρικής κεραμικής» που εμφανίζεται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ από τη Μακεδονία/ Ηπειρο μέχρι την Πελοπόννησο και την Κύπρο, σε συνάρτηση με τη βασισμένη στις γραπτές πηγές θεωρία της «δωρικής εισβολής» επιχειρεί η Jalkotzy κλίνοντας προς την άποψη ότι η βαθμιαία διείσδυση νέων αρχαιολογικών τύπων και εθίμων στην αρχή της ΠΕΣ πρέπει να ακολούθησε πολυπλοκότερες διαδικασίες από εκείνες μιας «εισβολής» νέων φύλων. Βλ. S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im Spätmykenischen Griechenland*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, B. 326. Wien 1977.

3. Για τη φυσική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής της Ηλείου δυτικά της Πίνδου και την εδαφική κατανομή των αρχαίων φύλων στα όριά της βλ. Δημ. Ευαγγελίδης, *Οι Αρχαίοι Κάτοικοι της Ηλείου*, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα (α' έκδ. 1947, β' έκδ. 1962).

επτά σχεδόν αιώνες, και πριν από την επέκταση του κράτους των προς Ν επί βασιλείως Πύρρου, οι Μολοσσοί ενέμοντο την ορεινή και δύσβατη ενδοχώρα με τις μικρές ενδιάμεσες πεδιάδες, όπως της Κόνιτσας, του Καλπακίου και των Ιωαννίνων. Από το 12ο ως τον 4ο αι. π.Χ. κατοικούσαν σε μικρές ανοχύρωτες κώμες, σκορπισμένες σε παραποτάμιες και παραλίμνιες περιοχές. Η διάταξη της πλειονότητας των οικισμών ή των εγκαταστάσεων ειδικής χρήσης στις πεδινές αυτές περιοχές, και σε μικρότερο ποσοστό πάνω σε ορεινά περάσματα, αντανακλά ένα οικονομικό υπόβαθρο και ένα πλέγμα παραγωγικών στρατηγικών που βασίζονται στο συνδυασμό εποχιακά εναλλασσομένων παραγόντων: δηλαδή των παραγόντων του υψομέτρου, του κλίματός και της βλάστησης<sup>4</sup>. Αυτοί οι αλληλοεπηρεαζόμενοι και εποχιακά μεταβαλλόμενοι περιβαλλοντικοί δείκτες, τη συνδυαστική εκμετάλλευση των οποίων επέβαλε η γεωμορφολογία της Ηπείρου σε όλες τις προϊστορικές και τις ιστορικές εποχές, ευνόησαν την ανάπτυξη μιας βασικά κτηνοτροφικής οικονομίας, στην οποία η καλλιέργεια ορισμένων δημητριακών και οσπρίων πρέπει να ήταν πάντα περιορισμένη σε έκταση και ποσότητα παραγωγής.

Τα μέχρι τώρα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα σηματοδοτούν την πρώτη ριζική αναδιάρθρωση των διοικητικών, κοινωνικών και παραγωγικών δομών του πληθυσμού της Μολοσσίδος (και την κατά ένα τρόπο προσαρμογή τους στις αντίστοιχες δομές των προηγμένων πόλεων-κρατών του Νότου) μόλις στον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ. Τότε παρατηρείται το φαινόμενο της διοικητικής συγκέντρωσης των σκόρπιων πληθυσμών μέσα και γύρω από νέες τειχισμένες ακροπόλεις<sup>5</sup>. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι από τη νεολιθική εποχή και συνεχώς μέχρι

Hammond 1967. Δάκαρης 1972, 3-27. Βοκοτοπούλου 1986, τ. Α, 346-8. P. R. Franke, *Alt - Epirus und das Königtum der Molosser*, 1955.

4. Για την πιο πρόσφατη σύνοψη των γεω-κλιματικών και αρχαιολογικών ενδείξεων που τεκμηριώνουν αυτή την ερμηνεία βλ. Ζάχος 1993.

5. Η βιβλιογραφία σχετικά με τη χρονολογία και τα κίνητρα της πρώτης ίδρυσης διοικητικών κέντρων στην Ήπειρο, που συγκέντρωσαν τους πληθυσμούς των διάσπαρτων κοινοτήτων σε οχυρωμένες ακροπόλεις, είναι πολύ μεγαλύτερη από τις αρχαιολογικές αποδείξεις περί του χαρακτήρα αυτών των «κέντρων». Ενδεικτικά βλ. S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1971. Δάκαρης 1972. Του ιδίου, «Η γένεση της πόλης στην αρχαία Ήπειρο», *Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου*, 1, Δεκ. 1981, 7-20 (όπου ο ερευνητής με βάση τη διαφοροποίηση στην τοιχοδομία των οχυρωματικών περιβόλων και την παρουσία/απουσία πύργων συμπεραίνει ότι ορισμένες ακροπόλεις οχυρώθηκαν ήδη στον 5ο αι.). S. Dakaris, «Von einer kleinen ländlichen Ansiedlung des 8-4. Jhs v. Chr. zu einer spätklassischen Stadt in Nordwest Griechenland». Στο *Palast und Hütte*, Mainz 1982, 357-59. Hammond 1967. W. Hoepfner - E.L.Schwandner, *Wohnen in der klassischen Polis I: Haus und Stadt im Klassischen Griechenland* (Neubearbeitung, 1994), 116-119. Για τη δημιουργία της αστικής ζωής στη ΒΔ αρχαία Ήπειρο βλ. Neritan Ceka, «La Naissance de la vie urbaine chez les Illyriens du Sud», *ILIRIA* 2, 1983, 135-192. Τα δεδομένα πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών (θα δημοσιευθούν στα Χρονικά του ΑΔ των ετών 1993 - 95) στις ακροπόλεις στους λόφους Καστρίτσας και Μεγ. Γαρδικίου δεν ενισχύουν μέχρι στιγμής -τουλάχιστον για τη δεύτερη θέση- την άποψη περί κατασκευής των οχυρώσεων πριν από

τον 5ο-4ο αι.π.Χ. η κτηνοτροφία παρέμεινε ως η βασική παραγωγική πρακτική των Ηπειρωτών της ενδοχώρας (με αναμενόμενες, φυσικά, διαφοροποιήσεις ως προς το βαθμό της εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος και με δημογραφικές αυξομειώσεις)<sup>6</sup>. Κατ' επέκταση υποθέτουμε ότι οι οικιστικές διατάξεις, που αντανακλούν τις κοινωνικές και παραγωγικές δομές, παρέμειναν στο διάστημα αυτό εν πολλοίς οι ίδιες. Γι αυτό η προσπάθεια κατανόησης της ανθρώπινης δραστηριότητας στην κοιλάδα της Κόνιτσας, έτσι όπως αυτή αρχίζει να διαφαίνεται στα πρόσφατα ανασκαφικά και επιφανειακά ευρήματα από την περιοχή, πρέπει να βασιστεί στην ανάλογη αρχαιολογική μαρτυρία από τον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο.

## II. Οικονομικό υπόβαθρο - παραγωγικές πρακτικές: απόπειρα προσέγγισης μέσα από τις οικιστικές διατάξεις και τα αρχαιολογικά δεδομένα

Από ορισμένους μελετητές της προϊστορικής οικονομίας του ελλαδικού χώρου υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η συστηματική άσκηση νομαδισμού (κατά το πρότυπο των νεότερων Σαρακατσάνων, *nomadism*) ή μεταβατικής κτηνοτροφίας (κατά το σχήμα των Βλάχων των Τζουμέρκων, *transhumant pastoralism*) δεν αναπτύχθηκε στον αρχαίο κόσμο παρά μόλις κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι Halstead και Cherry σε πρόσφατες μελέτες τους<sup>7</sup>, στις οποίες ερευνούν τις διαχρονικές μαρτυρίες για την εξέλιξη της «εξειδικευμένης μεταβατικής κτηνοτροφίας» στο μεσογειακό χώρο, επισημαίνουν ότι αυτό το - δάνειο από την εθνογραφία - ερμηνευτικό μοντέλο χρησιμοποιείται υπερβολικά και άκριτα τα τελευταία χρόνια, ενώ η εφαρμογή της παραγωγικής αυτής στρατηγικής δεν τεκμηριώνεται, κατά την άποψή τους, πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα βασι-

τον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ., ούτε καταδεικνύουν την πυκνότητα κατοίκησης που θα ανέμενε κανείς, αν ο πληθυσμός των διάσπαρτων κωμών είχε συγκεντρωθεί αποκλειστικά εντός των ακρόπολεων. Λογικότερο είναι ότι, για την παραγωγικότερη εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος της ενδοχώρας [βασικά για την φροντίδα της κτηνοτροφικής, αλλά -όπως φανερώνουν και ορισμένα εργαλεία από το Μεγ. Γαρδίκι- και της γεωργικής παραγωγής] ορισμένες ομάδες διαβιούσαν έξω από τα τείχη, εξαρτώμενες από την οχυρωμένη ακρόπολη μόνο για λόγους ασφάλειας ή διοικητικούς (συγκέντρωση/ διαχείριση προϊόντων).

6. Ζάχος 1993. Α. Ντούζουγλη, «Ήπειρος - Ιόνια Νησιά: Οικονομία - Κατοίκηση». Κατάλογος Έκθεσης «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα». Εκδ. Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1996. Σ. Δάκαρης, *Η Κτηνοτροφία στην Αρχαία Ήπειρο*. Πρυτανικός λόγος, Παν/μιο Ιωαννίνων. 28.11.1976. Αναλυτική παρουσίαση των παλαιοκλιματικών συνθηκών και των παλαιοβοτανολογικών λειψάνων της ΒΔ Ελλάδος στα: Bottema 1974. Willis 1989. Willis 1992.

7. P. Halstead, «Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça change?». *Journal of Hellenic Studies* 1987, 77-87. Halstead 1990. John F. Cherry, «Pastoralism and the role of animals in the pre- and protohistoric economies of the Aegean». Στον τόμο C. R. Whitaker [ed], *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. The Cambridge Philological Society Supplem. Vol. no 14, 1988, 6-34.

κά επιχειρήματά τους είναι συνοπτικά τα ακόλουθα<sup>8</sup>: 1. Οι κάτοικοι ενός μόνιμου οικισμού μπορούσαν να καλλιεργούν ακόμα και στα μικρά διαθέσιμα χωράφια μια ποικιλία γεωργικών προϊόντων, που επαρκούσε για τη διατροφή της κοινότητας, και παράλληλα να εκτρέφουν μικρά κοπάδια στα περιθώρια των καλλιεργήσιμων εκτάσεων χωρίς μακρινές μετακινήσεις. 2. Τα χλοερά οροπέδια, που εκμεταλλεύτηκαν επί αιώνες οι Σαρακατσάνοι και οι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, δεν είναι εγγενές στοιχείο των χαμηλών ελλαδικών οροσειρών, αλλά ανθρωπογενές. Ωστόσο, συστηματικές εκχερσώσεις δεν τεκμηριώνονται πριν από τους τελευταίους ιστορικούς αιώνες. 3. Η εκτροφή μεγάλων κοπαδιών προϋποθέτει την ύπαρξη αστικών κέντρων-αγορών για πώληση ή ανταλλαγή των προϊόντων. Στη ΒΔ Ελλάδα τέτοια κέντρα αναπτύχθηκαν μόλις στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ωστόσο η συνδυαστική εξέταση των γεωμορφολογικών, των παλαιοβοτανολογικών, και των αρχαιολογικών δεδομένων από την Ήπειρο οδηγεί σε διαφορετικές ερμηνευτικές υποθέσεις, τουλάχιστον για την Ήπειρο: η ασυνήθιστα μεγάλη (ακόμα και για τα νεκροταφεία ενός «άστεως» οργανωμένου ήδη στις αρχές του 6ου αι. όπως η Αμβρακία) ποσότητα εισαγμένων πήλινων και χάλκινων αγγείων της υπογεωμετρικής και αρχαϊκής παραγωγής των κορινθιακών εργαστηρίων, που παρατηρείται στη Βίτσα<sup>9</sup> και στο Λιατοβούνι, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, σημαίνει ότι οι κάτοικοι των οικισμών αυτών διέθεταν ικανό πλεόνασμα παραγωγής (*surplus*), ώστε να το ανταλλάσσουν (στις κατά εποχή παραθαλάσσιες ή εσωτερικές αγορές) με πολύτιμα αντικείμενα «γοήτρου» (*prestige objects*). Είναι γνωστό ότι το υπέδαφος της Ηπείρου δεν διαθέτει αξιοποιήσιμα κοιτάσματα μεταλλευμάτων<sup>10</sup>, ενώ δυνατότητες εκμετάλλευσης των θαλάσσιων επικοινωνιών υπήρχαν μόνο για ορισμένα κέντρα στις ακτές του Ιονίου και της νότιας Αδριατικής (οχυρωμένα «εμπορεία» στην αρχή, όπως λ.χ. η Εφύρα στην Ύστερη Χαλκοκρατία, και οι κορινθιακές αποικίες της Κερκύρας, της Απολλωνίας και της Επιδάμνου αργότερα)<sup>11</sup>. Τα φλυσχογενή, συνήθως όξινα, και πτωχά σε μεταλλικά στοιχεία εδάφη των πεδινών μερών της ενδοχώρας δεν ήσαν πρόσφορα για την ανάπτυξη αποδοτικών καλλιεργειών (πέρα από τις ποσότητες που απαιτούντο για άμεση κατανάλωση). Εξάλλου, οι παλυνολογικές μετρήσεις σε πυρηνοληψίες που πραγματοποιήθηκαν στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων και

8. Πρβλ. την εκτενή διαπραγμάτευση των θεωριών και των αρχαιολογικών μαρτυριών περί της πρόιμης ή καθυστερημένης έναρξης της μεταβατικής κτηνοτροφίας στη νότια Ελλάδα στο: Α. Ντούζουγλη, *ΑΡΙΑ: Ένας οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής Περιόδου στην Αργολίδα*. Διδ. Διατρ., Παν/μιο Θεσσαλονίκης 1994.

9. Βοκοτοπούλου 1986, 290, 332, 345 κ.εξ. Της ίδιας: *Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι*. Αθήναι 1975.

10. Γ. Μαρίνος - Β. Ανδρονόπουλος - Ν. Μελιδώνης, *Το Υπέδαφος της Ηπείρου*. Εκδ. ΙΓΜΕ, Αθήναι 1957.

11. Πρβλ. την ανάλυση του χαρακτήρα των Ηπειρωτικών οικισμών στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο: Tartaron - Zachos 1994.

στην αποξηραμένη σήμερα λίμνη Γραμμούσι, στην κοιλάδα των Δολιανών, κατέδειξαν για την Υστερη Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου πολύ μικρά ποσοστά καλλιεργούμενων φυτών, ενώ στη ζώνη πάνω από 500 μ. κυριαρχούσαν τα μεικτά φυλλοβόλα δάση δρυός<sup>12</sup>. Στις ίδιες μετρήσεις εξάλλου φαίνεται ότι περίπου από το 4000 πριν από το παρόν (περ. 2000 π.Χ.) άρχισε μια μείωση των δασωμένων εκτάσεων και μια αύξηση των λειμώνων, φαινόμενο που πιθανότατα οφείλεται σε ανθρωπογενή (κυρίως με πυρκαϊά) αποψίλωση.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω εκτιμώ ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα υποστηρίζουν ως υπόθεση εργασίας για την περιοχή της πρωτοϊστορικής Μολοσσίας ένα μοντέλο με δύο σκέλη. Η επιλογή της στρατηγικής κατά την άσκηση της κτηνοτροφίας πρέπει να υπαγορευόταν κατά περίπτωση από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές ιδιαιτερότητες (λ.χ., υψόμετρο, έκταση και ποιότητα διαθέσιμων προς καλλιέργεια ή βόσκηση εδαφών) της περιβαλλοντικής «κόγχης» (*niche*), μέσα στην οποία δρούσε κάθε κοινότητα<sup>13</sup>: 1. οσάκις σε ακτίνα ως 20 χλμ. μπορούσε να συνυπάρξει επαρκής και διαρκώς ανανεούμενη λόγω της υγρασίας βλάστηση (σε διαφορετικά ίσως υψόμετρα) για βόσκηση μεικτών ποιμνίων από βραδυκίνητα βοοειδή και ευέλικτα αιγοπρόβατα με ταυτόχρονη δυνατότητα για μικρές γεωργικές καλλιέργειες, αναπτύχθηκε ένας κεντρικός πεδινός οικισμός με δορυφορικές εγκαταστάσεις «ειδικής σκοπιμότητας» σε διάφορα σημεία, τα οποία δεν πρέπει να απείχαν περισσότερο από μιας ημέρας δρόμο πηγαινέλα από το κέντρο. Αυτό πρέπει να είναι το μοντέλο που ερμηνεύει τη θέση των εγκαταστάσεων της Υστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου μέχρι και την κλασική εποχή<sup>14</sup>, που έχουν εντοπιστεί

12. Bottema 1974: 139-140, 164. Willis 1992: 146-153.

13. Ως «κοινότητα» εννοώ κάτι αντίστοιχο με τα «τσελιγκάτα» ή «πατριές» με τη δομή, η οποία μας είναι γνωστή από εθνογραφικές παρατηρήσεις σε νομαδικούς ή βλάχικους πληθυσμούς της νεότερης ιστορίας. Πρβλ. Alan J.B. Wace, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*. Λονδίνο 1914 (ελλην. μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1989), Γ. Β. Καββαδία, *Σαρακατσάνοι*. Αθήνα 1991. Το μοντέλο που επικρατούσε στην ηπειρωτική ενδοχώρα ανέκαθεν και μέχρι τους κλασικούς χρόνους ήταν κατά την εκτίμησή μου κοντύτερα σε εκείνο των Βλάχων μεταβατικών κτηνοτρόφων, βλ. Ν. Καρατζένης, *Οι Νομάδες Κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991. [Ο συγγραφέας τής κατά τα λοιπά έξοχης καταγραφής και μελέτης των αυθεντικών δομών και συμπεριφορών των Τζουμερκιωτών Βλάχων τους αποκαλεί -λανθασμένα κατά την εκτίμησή μου- νομάδες, ενώ η κοινωνικο-οικονομική δομή τους κατατάσσει (βλ. υποσ. 17) στην κατηγορία των εξειδικευμένων μεταβατικών κτηνοτρόφων].

14. Στην αρχαία γραμματεία απαντούν αρκετές περιγραφές της Ηπείρου ως περιοχής με δάση και ορεινούς λειμώνες, στην οποία εκτρέφονται μεγάλες αγέλες βοών και προβάτων:

Ησίοδος, απόσπ. 90 (149): ἐστὶ τις Ἑλλοπίη, πολυλήϊος ἠδ' εὐλείμων  
ἀφνειή μῆλοισι καὶ εἰλιπόδεσσι βόεσιν,  
ἐν δ' ἄνδρες ναίουσι πολυρρήνες πολυβοῦται,  
πολλοί, ἀπειρέσιοι, φῦλα θνητῶν ἀνθρώπων,  
ἐνθα δε Δωδώνη τις.....

T. Livius, XXXII, 13: ...montes Epiri.....interiecti Macedoniae et Thessaliae.....vestiti frequentibus silvis sunt; juga summa campos patentes aquasque perennis habent...

στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, όπου τα ανανεούμενα με κάθε υποχώρηση των νερών χορτολίβαδα και τα χαμηλά οροπέδια του Μιτσικελίου μπορούσαν να θρέψουν ολοχρονίς υπολογίσιμο αριθμό κοπαδιών<sup>15</sup>. Είναι πιθανό ότι και για τις εγκαταστάσεις της κοιλάδας του Αώου, όπου το Λιατοβούνι πρέπει να παίζει κεντρικό ρόλο, θα ενισχυθεί αυτή η ερμηνεία, όταν οι θετικές ενδείξεις του οικοσυστήματος τεκμηριωθούν επαρκώς και με τα αρχαιολογικά δεδομένα από όλη την περιφέρεια της κοιλάδας.

2. Όπου, αντίθετα, ο ελεγχόμενος από την κοινότητα ζωτικός χώρος (*site catchment*) δεν συνδύαζε τις παραγωγικές αρετές που αναφέραμε, η ομάδα αναγκαζόταν να ξεκινά από ένα μόνιμο οικισμό που βρισκόταν κοντά στη θερινή ή τη χειμερινή της εγκατάσταση, να διανύει εποχιακά μεγαλύτερες αποστάσεις με τα κοπάδια (ενδεχομένως κατά πλειονότητα κοπάδια αιγοπροβάτων), καταλύοντας καθ' οδόν σε πρόχειρους καταυλισμούς, χρησιμοποιώντας τα φυσικά περάσματα και λειτουργώντας έτσι ως ο κατεξοχήν φορέας διακίνησης ιδεών, τεχνογνωσίας και τέχνηργων μεταξύ γειτονικών περιοχών<sup>16</sup>. Στο δεύτερο αυτό μοντέλο φαίνεται να εντάσσεται η Βίτσα, ο μοναδικός, μέχρι πρόσφατα, ανασκαμμένος μολοσσικός οικισμός της ορεινής ενδοχώρας, που βρίσκεται σε υψόμετρο 1.030 μ., σ' ένα στενό αυχένα στο πέρασμα από το Ανατολικό Ζαγόρι προς τις κοιλάδες των Πεδινών και του Καλπακίου ( που εκτείνονται σε υψόμ. 320 ως 290 μ.)<sup>17</sup>.

15. Ζάχος 1993. Α. Ντούζουγλη - Κ. Ζάχος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα, 1989-90». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), 12-14.

16. Τα περάσματα, που ακολουθούσαν οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι από ΝΔ Μακεδονία και Θεσσαλία προς τη δυτική πλευρά της Πίνδου και αντίστροφα, κατέγραψε μετά από αυτοψία ο N. Hammond: Hammond 1932: 140-147. Hammond 1967: 33-38. Η χρήση αυτών των εθνογραφικών στοιχείων για την διερεύνηση των πολιτιστικών και οικονομικών επαφών των πρωτοϊστορικών πληθυσμών δυτικά τις Πίνδου με εκείνους των γειτονικών τους περιοχών επιβεβαιώθηκε ως μεθοδολογικά έγκυρη και αποτελεσματική με τα πορίσματα της Βοκοτοπούλου σχετικά με την προέλευση πολλών τύπων αγγείων, κοσμημάτων και όπλων της Βίτσας, βλ. Βοκοτοπούλου 1986: 345-48.

17. Η Βοκοτοπούλου (1986: 340-8) θεωρεί τους κατοίκους της Βίτσας ως «νομάδες κτηνοτρόφους» παρομοιάζοντάς τους με τους νεότερους Σαρακατσάνους. Η παρομοίωση γίνεται προφανώς χωρίς να ληφθούν υπόψη οι σημαντικές διαφορές στον τρόπο διαβίωσης των δύο κύριων ομάδων εξειδικευμένων κτηνοτρόφων της Πίνδου, τις οποίες επισημαίνει ο Halstead 1990: οι Σαρακατσάνοι νομάδες κτηνοτρόφοι δεν έχουν ως αφετηρία και κατάληξη των μετακινήσεών τους μια μόνιμη εγκατάσταση (σκηνίτες), περιφέρονται σε νοικιασμένα χειμερινά ή θερινά βοσκοτόπια, και ζουν σε ημιεξάρτηση από κέντρα στο βαθμό που τα χρειάζονται για πώληση/ανταλλαγή των προϊόντων τους. Οι Βλάχοι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, αντίθετα, το θέρος μένουν σε μόνιμους οικισμούς (λ.χ. στο Μέτσοβο ή στα χωριά των Τζουμέρκων) και μετακινούν τα κοπάδια τους το χειμώνα προς τα νότια. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, στην οποία εκτιμώ ότι κατατάσσεται ο οικισμός της Βίτσας, η εξειδικευμένη κτηνοτροφία συμπληρώνεται από μικρή γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή, που ασκούν οι παραμένοντες στον οικισμό κάτοικοι. Την ερμηνεία της Βίτσας ως μόνιμης εγκατάστασης μεικτών γεωργοκτηνοτρόφων διατυπώνει ο Halstead σε σχετική ανακοίνωσή του στο ίδιο Συμπόσιο της Κόνιτσας (σ' αυτό τον τόμο). Χρήσιμες πληροφορίες για τους μεταβατικούς



### III. Η ανασκαφική αρχαιολογική μαρτυρία

Τα ευρήματα από τον οικισμό και τα νεκροταφεία της Βίτσας ( με διάρκεια από τον 9ο ως τα τέλη σχεδόν του 4ου αι.π.Χ.) είναι τα σημαντικότερα δημοσιευμένα -μαζί με τα σημαντικά αλλά αδημοσίευτα στις λεπτομέρειές τους ευρήματα από την περιοχή Παλαιοπύργου-Μερόπης-<sup>18</sup> συγκριτικά παραδείγματα που διαθέτουμε για την κατανόηση των πρόσφατων ευρημάτων μας από το Μολοσσικό οικισμό στο Λιατοβούνι.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην κοιλάδα των ποταμών Βοϊδομάτη και Αώου με κίνητρο την εκμετάλλευση του ευνοϊκού οικοσυστήματος, που δημιουργεί η κοντινή συνύπαρξη α) μεγάλων υψομέτρων με δάση και χλοερά υψίπεδα, και β) πεδινών εκτάσεων με διαρκή ροή άφθονου νερού και παραποτάμια χορτολίβαδα (φωτ. 1), άρχισε ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή και χαρακτηρίζεται από την παρουσία παλαιολιθικών κυνηγών μέχρι περ. το 10.000 π.Χ. σε βραχοσκεπές κατά μήκος της χαράδρας του Βοϊδομάτη<sup>19</sup>. Από τότε και μέχρι τη 2η χιλιετία η ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας, με μετατοπισμένα τα σημεία εγκατάστασης σύμφωνα με τις παραγωγικές ανάγκες των νεολιθικών κτηνοτρόφων-κυνηγών, συμπεραίνεται ως λογική εξέλιξη, αλλά λείπουν ακόμη οι αρχαιολογικές μαρτυρίες. Ένδειξη εγκατάστασης ανθρώπων στην παραποτάμια κοιλάδα του Αώου κατά τα τέλη της 2ης χιλιετίας αποτελούσε ως τώρα η προπολεμική εύρεση δύο χάλκινων ξιφών στη Μεσογέφυρα (φωτ. 2), ενώ σποραδικές ήσαν οι αρχαιολογικές ενδείξεις για τους επόμενους αιώνες, μέχρι την πύκνωση των στοιχείων στη μεταβυζαντινή εποχή.

Σε ένα τόσο ευνοϊκό οικοσύστημα η ένδεια των αρχαιολογικών μαρτυριών θα ήταν ανεξήγητη, αν δεν γνωρίζαμε ότι αυτή οφείλεται στην απουσία ελληνικής αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή (πλην των παλαιολιθικών θέσεων που επί μακρόν ερευνήθηκαν από τους Άγγλους). Η λαίλαπα του αναδασμού και

κτηνοτρόφους στον ελλαδικό χώρο κατά τον εικοστό αιώνα και για την ανταγωνιστική αλληλεξάρτηση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας βλ. Δημ. Ψυχογιός\*Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων». Συνέδριο με θέμα *Σαρακατσάνοι, Ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός*, Σέρρες 1-3 Οκτ. 1983 (Αθήνα 1985), 27-46.

18. Η οροσειρά της Μερόπης (Νεμέρτσικα) χωρίζει δυό παράλληλες παραποτάμιες κοιλάδες: εκείνη του Αώου/ Vijose και προς τα ΝΔ της την κοιλάδα του Γορμού. Πολύχρονες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην κοιλάδα του Γορμού, παραπόταμου του Καλαμά, έχουν εντοπίσει σε διάφορες θέσεις από το Κεφαλόβρυσσο μέχρι τον Κακόλακκο οικιστικά λείψανα και συστάδες ταφικών τύμβων που επιβεβαιώνουν την εκμετάλλευση του οικοσυστήματος της κοιλάδας από πολλές διάσπαρτες κοινότητες από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι την ελληνιστική περίοδο. Σύνοψη των ανασκαφικών πορισμάτων βλ. Η. Ανδρέου, «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο». *ΦΗΓΟΣ*, Ιωάννινα 1994, 233-265.

19. Για την πιο πρόσφατη διαπραγμάτευση του θέματος βλ. Geoff Bailey, «The Palaeolithic of Klithi in its wider context». *BSA* 87, 1992, 1-28. Βλ. επίσης σχετική ανακοίνωση σ' αυτό τον τόμο.

των εγγειοβελτιωτικών έργων, που ενέσκηψε τα τελευταία χρόνια στην πεδιάδα της Κόνιτσας, είναι υπεύθυνη όχι μόνο για την ολοκληρωτική καταστροφή κάποιων μνημείων, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, αλλά και για την αποκάλυψη της εγκατάστασης στο Λιατοβούνι<sup>20</sup>.

Καταμεσής της πεδιάδας της Κόνιτσας, μεγάλο μέρος της οποίας καταλαμβάνεται από την αδιαμόρφωτη κοίτη του Αώου, και ακριβώς στο σημείο συμβολής του με το Βοϊδομάτη, υψώνεται ο επιμήκης λόφος του Λιατοβουνίου, με τον Προφήτη Ηλία στην κορυφή του σε υψόμετρο 525 μ. (φωτ. 1. Σχέδ. 1). Στις δύο άκρες του λόφου διαμορφώνονται δύο φυσικά επίπεδα, σε υψόμετρο περίπου 430 μ., δηλ. 30 μ. πάνω από το σημερινό επίπεδο της κοίτης. Στο ΒΑ πλατώ, με έκταση πάνω από 60 στρέμματα, στο οποίο καλλιεργείται τριφύλλι και όπου βρίσκεται ο ερειπωμένος ναΐσκος του Αγίου Αθανασίου, παρατηρήθηκε το 1993 μεγάλη ποσότητα διάσπαρτης επιφανειακής κεραμικής, που πρέπει να προήλθε από την αναμόχλευση των επιχώσεων κατά την ισοπέδωση της έκτασης για καλλιέργεια (1960-5). Η διάνοιξη μιας δοκιμαστικής τομής τον ίδιο χρόνο επιβεβαίωσε την ύπαρξη οικισμού με κτίσματα, άγνωστης για την ώρα πυκνότητας, με τοίχους από φθαρτά υλικά και θεμέλια από μεγάλες κροκάλες. Οι κροκάλες (μεγάλοι ποτάμιοι λίθοι) είναι το μόνο δομικό υλικό που αφθονεί στην περιοχή, αφού το φυσικό έδαφος συνίσταται από φλύσχη, δηλαδή από εύθριπτο αμμόλιθο ανάμεικτο με κροκαλοπαγείς στρώσεις και άργιλλο. Περί τα 150 μ. ανατολικότερα του οικισμού, σε ένα χαμηλό έξαρμα καλλιεργούμενο με κριθή και τριφύλλι, η καλλιέργεια είχε φέρει στην επιφάνεια αγγεία, ο τύπος των οποίων φανέρωνε με σαφήνεια την ταφική τους προέλευση. Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το 1994 ακριβώς από το σημείο αυτό, για να περισώσει από την καταστροφή και την αρχαιοκαπηλεία ό,τι απέμεινε, αποκάλυψε τμήμα του νεκροταφείου που ανήκει στον οικισμό με τάφους που ευτυχώς είχαν μόνο επιφανειακά αναμοχλευθεί. Το 1994 ερευνήθηκε έκταση 175 τ.μ. και αποκαλύφθηκαν άθικτες 37 ταφές. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται 43 πήλινα, 5 χάλκινα και 2 γυάλινα αγγεία, 28 ακόντια των οποίων σώθηκαν οι σιδερένιες αιχμές, 1 χάλκινο ξίφος, 25 χάλκινες ή αργυρές πόρπες, περόνες, δακτύλιοι και άλλα κοσμήματα. Οι ταφές αυτές καλύπτουν το διάστημα από τον 10ο μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ., δηλαδή την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχαϊκή και κλασική περίοδο.

20. Το λόφο επισκέφθηκε και περιέγραψε ο Hammond (1967, 274), ο οποίος μάλιστα παρατήρησε πολλή διάσπαρτη άβαφη κεραμική, και ένα λείψανο φρουριακού αναλήμματος νεότερης εποχής. Κατά την επιφανειακή επισκόπηση που διενεργήσαμε σε όλη την έκταση του μεγάλου λόφου παρατηρήσαμε σε αρκετά σημεία συγκεντρώσεις οστράκων (σημεία που πρόκειται να ερευνηθούν συστηματικότερα), αλλά δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλων κατασκευών. Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η περιγραφή του τοπίου και των καλλιεργειών, πριν από την αποδάσωση και τον αναδάσμο: *Descending from Konitsa into the plain, I passed through fields of wheat and maize and through rich pastures, on which some herds of good-sized cattle were grazing, and reached the isolated and wooded hill called Liatovouni in two hours.*

Λίγα σκόρπια, όμως, χάλκινα ευρήματα, προερχόμενα προφανώς από κατεστραμμένες ταφές, πρέπει να χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ-Γ περίοδο<sup>21</sup>.

Το πάχος της επίχωσης στο έξαρμα του νεκροταφείου δεν ξεπερνά τα 80 εκ. και υπολογίζεται ότι άλλα 30-35 εκ. έχουν αφαιρεθεί με την ισοπέδωση, την καλλιέργεια και τη διάβρωση (φωτ. 3). Μέσα σ' αυτήν διακρίθηκαν μέχρι τρία επίπεδα επάλληλων ταφών. Ο ενταφιασμός των νεκρών γινόταν σε όλες αυτές τις περιόδους κατά τον ίδιο τρόπο, μέσα σε λάκκους ωοειδείς ή ασύμμετρους επιμήκεις, μήκους 1.10 - 2.50 μ., πλάτους 0.50 - 1.20 μ. και βάθους (από τα χείλη ως τον πυθμένα του λάκκου) μέχρι 0.40 μ., σκαμμένους μέσα στο φυσικό αργιλλώδες έδαφος. Σε αρκετούς λάκκους παρατηρήθηκαν επάλληλες ταφές διαφορετικής χρονολογίας, που σημαίνει ότι για την νεότερη ταφή (οσάκις δεν εχρησιμοποιείτο ο μεταξύ δύο παλαιών ταφών ελεύθερος χώρος) παραμεριζόταν ο λιθωρός και το χώμα κάλυψης της αποκάτω ταφής, διευρυνόταν το στόμιο του λάκκου και, μετά την τοποθέτηση του νεκρού ακριβώς ή λοξά πάνω από τον προηγούμενο, ο τελευταίος ξανασκεπαζόταν με χώμα. Οσάκις δεν είχαν καταστραφεί από την καλλιέργεια, σώζονταν οι «λιθωροί» σε ακανόνιστο κύκλο διαμέτρου 0.60 - 0.80 μ. πάνω από το χώμα που γέμιζε τους ταφικούς λάκκους.

Παρόμοια ταφικά έθιμα και μορφές τάφων παρατηρήθηκαν και στη Βίτσα, με τη διαφορά ότι στην τελευταία - λόγω της αφθονίας των ασβεστολιθικών σχιστόλιθων στον περίγυρο του οικισμού - οι λάκκοι είχαν συχνά τοιχώματα ή και δικλινή κάλυψη από ακατέργαστες ασβεστόπλακες. Οι νεκροί στις ταφές του Λιατοβουνίου έχουν ενταφιασθεί εκτάδην (φωτ. 4), με κατεύθυνση περίπου Α-Δ, και με την κεφαλή κατά κανόνα στη Δύση, όχι όμως πάντοτε: δηλαδή από τους 19 καλά διατηρημένους σκελετούς (της ανασκαφής 1994) οι 14, αδιακρίτως εποχής, έχουν την κεφαλή στα δυτικά, ενώ οι 5 στα ανατολικά. Ταφές καύσεων, δηλαδή δευτερογενείς ταφές καμμένων σκελετών -συνήθως σε τεφροδόχα αγγεία, όπως λ.χ. στη Βεργίνα- δεν παρατηρήθηκαν. Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι στο Λιατοβούνι δεν φαίνεται να τηρήθηκε το πρότυπο της ακτινωτής ομαδοποίησης των ταφών μέσα σε κυκλικούς περιβόλους ή Τύμβους, που παρατηρείται κατά κανόνα στα νεκροταφεία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης

21. Η ανασκαφική περίοδος του 1995 επεκτάθηκε στο χώρο γύρω από τις τομές του '94 και κάλυψε επιπλέον έκταση 825 τ.μ. Ο συνολικός αριθμός των ταφών ανήλθε στους 101. Με εξαίρεση τριών κεραμοσκελών τάφων του 5ου αι. π.Χ., όλες οι ταφές είχαν γίνει σε λάκκους, απλούς ή επενδυμένους με μικρές κροκάλες. Στο πλήθος των νέων κτερισμάτων, που επιβεβαιώνουν τη χρονολογική διάρκεια του νεκροταφείου, τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου ως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, χάλκινες «κορινθιουργείς» πρόχοι, χειροποίητα αμαυρόχρωμα και μονόχρωμα τροχήλατα αγγεία, λήκυθοι, σιδερένια όπλα και εργαλεία, πόρπες. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η εύρεση μιας λακκοειδούς ταφής (Τ.59) με δύο χάλκινα ξίφη, δύο χάλκινες αιχμές, επτά ομφάλια και αρκετά χάλκινα *tuuli*, κτερίσματα αποκαλυπτικά της προέλευσης και των εξωτερικών σχέσεων των πρώτων εποίκιστών του μολοσσικού αυτού οικισμού.

Εποχής του Σιδήρου στη ΒΔ Ελλάδα και τις όμορες νοτιοβαλκανικές περιοχές<sup>22</sup>. Χωρίς να λείπουν και παραδείγματα νεκροταφείων από τους αιώνες αυτούς με τους τάφους σε συνεχή παράθεση χωρίς επιτάφια κατασκευή (όπως λ.χ. στην Αιανή Κοζάνης<sup>23</sup>, και στο Βογονα ΒΔ της Καστοριάς), η διάταξη των [συνήθως κιβωτιόσχημων] ταφών σε Τύμβους είναι το κυρίαρχο έθιμο στα πολύ κοντινά νεκροταφεία τύμβων της κοιλάδας του Γορμού στο Πωγώνι, στις θέσεις Shtoj, Burrel, Pazhok, Berc, Piskona, Shuec, Luaras της ΝΑ Αλβανίας<sup>24</sup>, στα πρώιμα νεκροταφεία της Βεργίνας<sup>25</sup>, αλλά και της νότιας Πιερίας. Η ποικιλία και διαφοροποίηση των τύπων των τάφων και της διάταξής τους, που παρατηρείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μεταξύ γειτονικών περιοχών, αλλά και εντός των ορίων του ίδιου «πολιτιστικού» κύκλου, πρέπει κατά την εκτίμησή μου να διερευνηθεί από την πλευρά των οικονομικών παραμέτρων και όχι των «φυλετικών» (αφού τα ταφικά έθιμα παραμένουν τα ίδια), σε σχέση δηλαδή με τις παραγωγικές πρακτικές και το βαθμό εξάρτησης μιας κοινότητας επί μακρό χρόνο από ένα τόπο, καθώς και με τα διαθέσιμα δομικά υλικά.

Από τις 37 αποκαλυφθείσες το 1994 ταφές, δεκατρείς χρονολογούνται βάσει των κτερισμάτων στον 10-8ο αι.π.Χ., εννέα στον 8ο αι., τρεις ταφές στον 7ο-6ο αι., και δώδεκα ταφές στον 5ο αι.π.Χ. Η χρονολογική αυτή κατανομή, όπου οι περίοδοι δημογραφικής ακμής σημειώνονται στον 8ο και τον 5ο αι., με αντίστοιχη δημογραφική μείωση κατά τον 7ο και τον 6ο αι.π.Χ., προκαλεί για μια σύγκριση, έστω και πρόωρη λόγω της μη ολοκλήρωσης της έρευνας, με τη δημογραφική αυξομείωση που παρατηρήθηκε ακριβώς στους ίδιους αιώνες στη Βίτσα. Η ένδειξη αυτή σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές στήριξαν τη θεωρία ότι στα μέσα του 8ου αι. η Ελλάδα πρέπει να μπήκε σε μακρά περίοδο ξηρασίας, που είχε σαν αποτέλεσμα τον αποδεκατισμό του πληθυσμού από λιμό και από τις επιδημίες που συνεπάγεται μια τέτοια διατροφική υποβάθμιση. Ελπίζουμε ότι μετά τη συμπλήρωση των χρονολογικών στατιστικών και της οστεολογικής με-

22. Στην κεντρική και νότια Ελλάδα, όπως και στα Ιόνια, η μορφή του Τύμβου απαντά ήδη στην Πρώιμη και τη Μέση εποχή του Χαλκού. Ενδεικτική βιβλιογραφία: W. Dörpfeld, *ALT ITHAKA*, 1927, 223 κ.εξ. Ε. Δειλάκη, *Οι Τύμβοι του Αργούς*. Αθήνα 1980.

23. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Η Νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 2, 1988, 19-25. Της ίδιας, «Η ανασκαφική έρευνα στην Αιανή», ό.π. 3, 1989, 45-52. Της ίδιας, «Ανασκαφή Αιανής 1990», ό.π. 4, 1990, 75-92.

24. Z. Andrea, «Archaeology in Albania 1973-83». *Arch. Reports* 30, 1984. Της ίδιας, «Archaeology in Albania 1984-90», *Arch. Reports* 38, 1992. M. Korkuti - K. Petruso, «Archaeology in Albania», *AJA* 97, 1993, 703-744.

25. Μ. Ανδρόνικος, *ΒΕΡΓΙΝΑ I: Το Νεκροταφείον των Τύμβων*. Αθήνα 1969. Η βιβλιογραφία που ασχολείται με το πρόβλημα της προέλευσης και της χρονολόγησης των τύμβων της νότιας Βαλκανικής είναι τεράστια και οι εκτιμήσεις αλληλοαναιρούνται. Φαίνεται ότι η υποστηριζόμενη από μερικούς «υψηλή χρονολόγηση» (άρα και αφετηρία διάδοσης) των τύμβων της Αλβανίας στο 16-15ο αι. βασίζεται σε εσφαλμένη χρονολόγηση των εισαγμένων μυκηναϊκών αγγείων, που βρέθηκαν σ' αυτούς. Βλ. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, *ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΑΣΟΣ*. Αθήνα 1992, τ. Β, 627.

λέτης από το νεκροταφείο αλλά και μετά την ανασκαφή του οικισμού θα είναι δυνατόν να εκτιμηθούν πληρέστερα οι κλιματικές συνθήκες, η διατροφική βάση του πληθυσμού και η δημογραφία κάθε εποχής.

Οι νεκροί κατά κανόνα κτερίζονται με όπλα, κοσμήματα και αγγεία αναλόγως του φύλου και της κοινωνικής τους θέσης<sup>26</sup>. Η ταξινόμηση, όμως, των κτερισμάτων από τις ταφές του 1994 σύμφωνα μ' αυτές τις παραμέτρους θα ήταν πρόωγη, αφού η έρευνα συνεχίζεται. Πάντως είναι ήδη βέβαιο ότι όλοι οι άρρενες ενταφιάζονται με το ζεύγος ακοντίων, που τους συντρόφευε στις εν ζωή δραστηριότητές τους, και με ένα μαχαίρι, το οποίο συχνά συνοδεύει και τις ταφές γυναικών μαζί με -λιγοστά σε σύγκριση με το βόρειο χώρο- κοσμήματα αλλά πολλά αγγεία. Η εικόνα που αποκομίζει κανείς στις ταφές του μολοσσικού αυτού οικισμού είναι ότι ο νεκρός περιβάλλεται με πολύ σεβασμό στην ατομικότητά του (ελάχιστες είναι οι διπλές ταφές) και στον κοινωνικό ρόλο που είχε μέσα στην κοινότητα, και ότι ενταφιάζεται βάσει ενός αυστηρού τελετουργικού που δείχνει κοινωνική συνοχή και οργάνωση.

Το χρονολογικά πρωιμότερο εύρημα του 1994 είναι ένα χάλκινο ξίφος με σπασμένη τη γλωσσίδα για τη στείλωση μέσα στο επίμηλο (λαβή με επένδυση, συνήθως από ελεφαντοστούν) και αποκρουσμένες τις δύο κερατόσχημες προστατευτικές κεραίες στη βάση της μακρούς λεπίδας (φωτ. 5. Πίν. 2: α)<sup>27</sup>. Το ξίφος, όπως και τμήμα χάλκινου αγγείου με πλαστικό επίθημα στη λαβή σε μορφή βουκράνιου, βρέθηκε εκτός του κλειστού ταφικού του συνόλου, μέσα στην επίχωση, προερχόμενο ασφαλώς από μια αναμοχλευμένη ταφή, και χρονολογείται, σε σύγκριση και με το παρόμοιο ξίφος του Μαζαρακίου Ζίτσας<sup>28</sup>, γύρω στα 1250-30 π.Χ.<sup>29</sup> Διαφορετικού τύπου και πρωιμότερα κατά τουλάχιστον 100 χρόνια, σύμφωνα με την ισχύουσα τυπολογική χρονολόγηση, είναι τα δύο ξίφη από

26. L.R.Binford, «Mortuary practices: their study and their potential», στο J.Brown [ed], *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. New York 1971, 6-29. R.S.Garland, «The well-ordered corpse: an investigation into the motives behind Greek funerary legislation», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 1989, 1-15. P. Calligas, «Hero-cult in Early Iron Age Greece», στον τόμο R.Hagg- N.Marinatos- G. Nordquist [eds], *Early Greek Cult Practice*. Stockholm 1988, 229-234. Ian Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992.

27. Αρ. Μουσείου Ιωαννίνων [στο εξής: Α.Μ.Ι.] 8127. Σωζ. μήκος 0,42 μ. Υπολογιζόμενο αρχικό μήκος με τη λαβή 0,48-0,50 μ. Στη βάση των κερατοειδών πλάγιων κεραιών υπάρχουν δύο μικρές οπές στερέωσης του υλικού επικάλυψης της λαβής. Κατά μήκος της λεπίδας, ατρακτοειδούς διατομής, τέσσερις παράλληλες εγχάρακτες γραμμές τονίζουν και στις δύο όψεις την ισχυροποιημένη ράχη. Το ξίφος ταξινομείται μεταξύ των τύπων Di και Dii της Sandars, αφού δεν σώζεται η απόληξη της λαβής, καθοριστική για την ακριβή τυπολογική του ένταξη. Βλ. N.K.Sandars, «Later Aegean Bronze Swords», *AJA* 67, 1963, 117-153, ιδιαίτερα Πίν.24:24.

28. Ι. Βοκοτοπούλου, «Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου». *AE* 1969, 179-207. Κ. Σουέρεφ, *Μυκηναϊκές Μαρτυρίες από την Ήπειρο*, 1986, 28-34. Θ. Παπαδόπουλος, «Η εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο», *ΔΩΔΩΝΗ* 1976, 307.

29. Κατά ένα αιώνα περίπου μεταγενέστερα πρέπει να είναι τα χάλκινα όπλα και τα λοιπά περιεχόμενα στον Τ.59 του 1995, που μνημονεύθηκαν πιο πάνω (υποσ. 21).

τη γειτονική Μεσογέφυρα, που παραδόθηκαν προπολεμικά και πρέπει να βρέθηκαν σε κάποια ταφή σχετιζόμενη με εγκατάσταση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού πάνω στον ομώνυμο δικόρυφο λόφο που υψώνεται στη στρατηγική θέση της συμβολής του Αώου με τον Σαραντάπορο<sup>30</sup> (πρβλ. φωτ. 2).

Μια μεγάλη ομάδα χειροποίητων αγγείων του 10ου ως και του 8ου αι. περιλαμβάνει κανθάρους, αμφορίσκους και πρόχους (φωτ. 6-9)<sup>31</sup> με θαμπή γράμμική διακόσμηση. Η κατηγορία αυτή είναι γνωστή ως «αμαυρόχρωμη κεραμική τύπου ΒΔ Ελλάδος»<sup>32</sup>. Εμφανίζεται ήδη από τον 15ο αι. στους οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας<sup>33</sup> και γνωρίζει μεγάλη άνθηση στην Πιερία και Ημαθία στον 13-12ο αι., αιώνες κατά τους οποίους ένα μεγάλο κέντρο παραγωγής της πρέπει να βρισκόταν στην Αιανή Κοζάνης<sup>34</sup>. Από τα τέλη του 13ου αι., όταν οι αρχικοί φορείς της που ήταν μακεδονικά φύλα, για λόγους ανεπιβεβαίωτους ακόμα από την έρευνα, άρχισαν να εξαπλώνονται προς Δ-ΝΔ, η κεραμική αυτή διεδόθη σε όλη την περιοχή δυτικά της Πίνδου, από τις Πρέσπες μέχρι τις εκβολές του Δρίνου και του Αώου, και προς τα κάτω μέχρι την Αιτωλία (στην τελευταία περιοχή έφθασε, ενδεχομένως, μέσω της Θεσσαλίας και της Φωκίδας). Η αμαυρόχρωμη χειροποίητη κεραμική παράγεται στην Ήπειρο, με διαφοροποίηση στα σχήματα, τα μοτίβα και την τεχνολογία, μέχρι τα τέλη του 8ου αι., οπότε βαθμιαία τη διαδέχεται στις ίδιες περιοχές η τροχήλατη κεραμική, εν μέρει εισηγμένη από τα εργαστήρια της Θεσσαλίας και Μακεδονίας, ενμέρει κατα-

30. A.M.I. 206 A-B. Hammond 1967, 318-319, 321-322. N. Sandars, ό.π., 145, Πίν. 21: 3,4. Κ. Σουέρεφ, ό.π., 21-22.

31. Φωτ. 6= A.M.I. 7989. Φωτ. 7= A.M.I. 8142. Φωτ. 8= A.M.I. 7987. Φωτ. 9= A.M.I. 8064.

32. Wardle 1977. Tartaron-Zachos 1994.

33. *ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, Αθήνα 1988, 22. Στην τούμπα του Καστανά, πάνω στον Αξιό, η αμαυρόχρωμη κεραμική εμφανίζεται στην αρχή του 13ου αι. μαζί με ελείσακτα μυκηναϊκά ΥΕΠΒ, ακμάζει στον ίδιο αιώνα (στρώσεις 17-16), και στον 12ο αι. αρχίζει να μειώνεται μέχρι την εξαφάνισή της στον 11ο αι. (στρώσεις 13/-11) προς χάριν της τροχήλατης μονόχρωμης και της εισαγμένης πρωτογεωμετρικής κεραμικής: Alix Hochstetter, *KASTANAS: Die handgemachte Keramik*. Berlin 1984, τόμ. Α, 181 κ.εξ. Η αμαυρόχρωμη κεραμική της Ύστεροχαλκής εποχής και της ΠΕΣ, που εμφανίζεται στις περιοχές Αιτωλίας, Δωρίδας, Θεσσαλίας, Ολύμπου και απ' εκεί διά της Ημαθίας στην Ήπειρο αποτελεί, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, αναβίωση της αντίστοιχης Μεσοελλαδικής κεραμικής της Πελοποννήσου-κεντρικής Ελλάδος, η οποία συντηρήθηκε (μαζί ίσως με το έθιμο των ταφικών τύμβων) στην περιφέρεια των Μυκηναϊκών κέντρων, βλ. Φ. Δακωρόνια, *ΜΑΡΜΑΡΑ: Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*. Αθήνα 1987. J. Maran, «Zur Zeitstellung der Grabhügel von Marmara», *Archaeologisches Korrespondenzblatt 18-1988*, 341-355.

34. Στα νεκροταφεία της Αιανής, εκτός των άλλων τάφων με χειροποίητη αμαυρόχρωμη κεραμική, αποκαλύφθηκαν δύο ταφές που περιείχαν αμαυρόχρωμους κανθάρους δίπλα σε ελείσακτα μυκηναϊκά αλάβαστρα της ΥΕΠΒ2-Γ, πράγμα που σημαίνει ότι στην περιοχή αυτή κατεσκευάζετο η αμαυρόχρωμη χειροποίητη κεραμική τουλάχιστον από τα μέσα/τέλη του 13ου αι. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, ό.π. 1989 (υποσημ. 23) : σελ. 49 και ειχ. 9-11. Της ίδιας, ό.π. 1990: σελ. 76 και ειχ. 3-4.

σκευασμένη σε τοπικά εργαστήρια, για τα οποία ωστόσο λείπουν ακόμη επαρκείς αρχαιολογικές μαρτυρίες<sup>35</sup>.

Στον 9ο-8ο αι. ανήκουν οι αμφίστομες ασκοπρόχοι (φωτ. 10)<sup>36</sup> και τα αμφικύπελλα (φωτ. 11)<sup>37</sup>. Μεταξύ των κοσμημάτων από τους τάφους του Λιατοβουνίου, που σύμφωνα και με τα συνοδευτικά κτερίσματα χρονολογούνται στην ίδια πρώιμη περίοδο, ξεχωρίζουν οι οκτώσχημες πόρπες (φωτ. 12)<sup>38</sup>, των οποίων η παρουσία - μαζί με τα σπειροειδή ψέλλια και γενικά το βαρύ διακοσμητικό εξοπλισμό της φορεσιάς - χαρακτηρίζει τους κατοίκους της ΝΔ Βαλκανικής από τον 12ο ως τον 7ο αι.π.Χ. Οι αρχικά χάλκινες και αργότερα σιδερένιες αιχμές δοράτων και ακοντίων (φωτ. 13)<sup>39</sup>, με ξύλινο κοντό από λειασμένο και ισιωμένο στη φωτιά ξύλο κρυνιάς, αποτελούν στη Μακεδονία και στην Ήπειρο απαραίτητο στοιχείο της κτέρισης των αρρένων νεκρών, τουλάχιστον από την Υστερη Χαλκοκρατία ως τον 4ο αι.π.Χ., πράγμα που σημαίνει ότι τα όπλα αυτά ήσαν απαραίτητα στην οπλοθήκη του κτηνοτρόφου/κυνηγού κατά την άσκηση των εκτός οικισμού δραστηριοτήτων του. Η ομοιογένεια των υλικών καταλοίπων και των εθίμων των Μολοσσικών πληθυσμών, που παρατηρείται σε όλη την Ήπειρο στους προκλασικούς αιώνες, δημιουργεί την εντύπωση μιας σχετικά ειρηνικής συνύπαρξης και αμοιβαίας αποδοχής των διαφόρων κοινωνικών ή φυλετικών ομάδων, και δεν ενθαρρύνει την ερμηνεία αυτής της διαδεδομένης «σιδηροφορίας» των εξω-αστικών πληθυσμών ως ένδειξης μιας επιθετικής πρακτικής και διακοινοτικών εχθροπραξιών. Αντίθετα, η χρήση όπλων κατάλληλων για ρίψη φανερώνει την ανάγκη άμυνας του χρήστη κατά των αγρίων ζώων ή κατά ληστρικών ομάδων, ή φανερώνει ακόμη μια κοινή κυνηγετική πρακτική. Ο νεκρός κτερίζεται, συνήθως, με ένα ζεύγος όπλων, ένα με μακρύτερη και ένα με κοντύτερη αιχμή, που τοποθετούνται κατά μήκος της μιας ή και των δύο πλευρών του. Μια δεύτερη πολυπληθής κατηγορία κτερισμάτων, που επίσης προέρχονται από την εργαλειοθήκη των εν ζωή χρηστών τους ανδρών και γυναικών, είναι τα σιδερένια μαχαίρια: καμπύλα, ευθύγραμμα ή δρεπανοειδή, με ξύλινη ή οστέινη λαβή, που προσδένονταν στη ζώνη<sup>40</sup>.

35. Στην περιοχή Γκλάβα Κάτω Μερόπης αναφέρεται η εύρεση «καταλοίπων κεραμεικού κλιβάνου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού», βλ. Η. Ανδρέου, *ΦΗΓΟΣ*, 1994, 235.

36. A.M.I. 7986.

37. A.M.I. 8066.

38. A.M.I. 8097.

39. Από αριστερά: A.M.I. 7939, 7944, 7938, 7936, 7940. Πρβλ. Julia Vokotopoulou, «Les Armes en Fer de Vitsa», *ILIRIA* 2, 1985, 195-200.

40. Βοκοτοπούλου 1986, 297. Το πρόβλημα της παραγωγής των πολυάριθμων, αρχικά χάλκινων και αργότερα σιδηρών, όπλων και εργαλείων στην Ήπειρο δεν μπορεί ακόμη να απαντηθεί με βεβαιότητα, αφού λείπουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες είτε για την επιτόπια εξόρυξη μεταλλεύματος είτε για το χύσιμο σε μήτρες. Είναι πιθανόν ότι μέρος των όπλων εισαγόταν από τη Μακεδονία, και μέρος κατασκευαζόταν από επείσακτη πρώτη ύλη που κατεργάζονταν ειδικευμένες περιοδεύουσες συντεχνίες. Βλ. Wardle 1977, 198.

Προς τα μέσα του 8ου αι. εμφανίζονται στο Λιατοβούνι τα τροχήλατα γεωμετρικά αγγεία κορινθιακής προέλευσης, με λεπτό μελανό ή πορτοκαλί γάνωμα<sup>41</sup>. Στο β' μισό του 7ου αι. ανήκει το πρώιμο κορινθιακό αλάβαστρο με γραπτή και εγχάρακτη παράσταση λέοντος και γλαυκός που συνοδεύεται από ρόδακες (φωτ. 14)<sup>42</sup>. Μετά την αινιγματική αριθμητική μείωση ταφών από τον 6ο αι., αρχίζει πάλι στις αρχές του 5ου αι. μια σταδιακή δημογραφική αύξηση, που εκδηλώνεται με πληθώρα ταφών και κτερισμάτων. Στην αρχή της χρονολογικής σειράς των αγγείων βρίσκεται μια μελανόμορφη σκυφοειδής κύλικα με δύο εναγκαλιζόμενες μορφές μεταξύ ανθεμίων (φωτ. 15)<sup>43</sup>, και μια ομάδα αττικών μελανόμορφων ληκύθων, σε μία από τις οποίες (φωτ. 16)<sup>44</sup> υπάρχει τρίμορφη μελανόμορφη παράσταση με την Αθηνά αριστερά πάνω σε άρμα, στο μέσον τον Απόλλωνα κιθαρωδό και μπροστά τον Ερμή με τα χαρακτηριστικά πτερωτά πέδιλα. Στο πρώτο μισό του 5ου αι. ανήκουν δύο πολύχρωμα γυάλινα αγγεία του λεγόμενου «φοινικικού» τύπου (φωτ. 17, 18. Πρβλ. φωτ. 4)<sup>45</sup>, δύο μελαμβαφείς αττικοί σκύφοι, ένας χάλκινος δακτύλιος με έγγλυφη παράσταση χορευτή στη σφενδόνη, και ένα ζεύγος τοξωτών πορπών με διακοσμητικά σφαιρίδια. Στον ίδιο κλασικό αιώνα ανήκουν μια μελαμβαφής αττική κύλικα (φωτ. 19)<sup>46</sup>, και μια αργυρή περόνη με απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

Στις ταφές του Λιατοβουνίου επιβεβαιώνεται η μαρτυρία, την οποία προσέφεραν για πρώτη φορά οι τάφοι της Βίτσας, δηλαδή η χρήση χάλκινων αγγείων με περίτεχνη λαβή ως πολυτελών κτερισμάτων σε ταφές εξεχόντων μελών της κτηνοτροφικής μικροκοινωνίας: τα χάλκινα αυτά αγγεία (φωτ. 20. Πρβλ. και φωτ. 4)<sup>47</sup>, κατασκευασμένα από σφυρήλατο έλασμα με χυτές λαβές και πλαστικές προτομές, θεωρούνται προϊόντα της κορινθιακής χαλκουργίας του 6ου και 5ου αι., τα οποία έφθασαν στις μολοσσικές κώμες της ενδοχώρας - όπως και τα λοιπά κορινθιακά ή αττικά τέχνεργα - μέσω των αποικιών των πόλεων του Νότου στον Αμβρακικό ή στο Ιόνιο και στα παράλια της Αδριατικής. Έτσι ενισχύεται η εκτίμηση, που εκφράστηκε πιο πάνω, ότι οι Μολοσσοί κτηνοτρόφοι του οικισμού του Λιατοβουνίου διέθεταν πολύ παραγωγικό πλεόνασμα, για να ανταλλάσσουν (νομίσματα δεν ήσαν σε χρήση ακόμα στη Μολοσσία) τα προϊό-

41. Στην Αμβρακία απαντούν ήδη στα τέλη του 9ου αι., βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, « Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι.π.Χ. », *ANNUARIO DELLA SCUOLA ARCHAEOLOGICA DI ATENE E DELLE MISSIONI ITALIANE IN ORIENTE*, LX N.S., XLIV (1982), Roma 1984:77-100.

42. A.M.I. 8088.

43. A.M.I. 8074.

44. A.M.I. 8081.

45. Φωτ. 17= A.M.I. 8095. Οξυπύθμενος αμφορίσκος. Φωτ. 18= A.M.I. 8069. Τριφυλλόστομη οينوχοΐσκη. Πρβλ. *Glass Vessels in Ancient Greece*, Εκδ. ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ, Αθήνα 1992, αρ. καταλ 15 και 23 αντίστοιχα.

46. A.M.I. 8085.

47. A.M.I. 8113.



ντα τους με εργαλεία, γεωργικά είδη και ακριβά αντικείμενα « γοήτρου». Η προκαταρκτική παρουσίαση των ευρημάτων του 1994 από τους τάφους του Λιατοβουνίου τελειώνει με δύο ακόμη προϊόντα νότιων εργαστηρίων: μια οινοχόη με ερυθρόμορφη παράσταση γυναίκας που προσφέρει στην τιμώμενη νεκρή πυξίδα με κοσμήματα (φωτ. 21)<sup>48</sup> και ένα ερυθρόμορφο μελαμβαφές ληκύθιο (φωτ. 22)<sup>49</sup>.

Οι συνεχιζόμενες ανασκαφές στα νεκροταφεία και στον οικισμό του Λιατοβουνίου αναμφίβολα θα πολλαπλασιάσουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η έρευνα του οικισμού θα αποδώσει διαφορετικά πολιτιστικά συμφραζόμενα από εκείνα του νεκροταφείου, δηλαδή εργαλεία και αντικείμενα χρήσης αποκαλυπτικά για το επίπεδο τεχνογνωσίας και παραγωγικής εξειδίκευσης των κατοίκων του. Υπάρχουν, εξάλλου, ενδείξεις για την ύπαρξη στην περιοχή της κοιλάδας του Αγίου Αθανασίου ακόμη πρωιμότερων (ίσως νεολιθικών;) λειψάνων, όπως είναι ένας λίθινος πέλεκυς από σκληρό γκριζοπράσινο πέτρωμα με γλυφή στείλωσης κοντά στην αποκρουσμένη πτέρνα και οξεία κόψη<sup>50</sup>, που αποτελεί επιφανειακό εύρημα (φωτ. 23. Πίν. 2: β).

#### IV. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις από την περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου (Πίν. 1)

##### 1. Μεσογέφυρα

Ο Hammond, που περιηγήθηκε την Ήπειρο (και τη σημερινή ΝΑ Αλβανία) στα τέλη της δεκαετίας του '20, περιγράφει λείψανα οχυρωματικού περιβόλου πάνω στο λόφο απέναντι στη γκρεμισμένη γέφυρα, και στους πρόποδες -πάντα στη δεξιά πλευρά του Αώου- χαμηλό ύψωμα με επιφανειακά όστρακα, δυσδιάγνωστης κατηγορίας και χρονολογίας (1967: 274). Η εύρεση δύο μυκηναϊκών ξιφών στην περιοχή, και η στρατηγική θέση του λόφου τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η θέση προσφερόταν για εγκατάσταση μάλλον κατά την προϊστορική παρά την κλασική εποχή.

48. A.M.I. 8076.

49. A.M.I. 8065.

50. Ο πέλεκυς του Λιατοβουνίου (A.M.I. 8302, σωζόμ. μήκος 13 εκ.) είχε αρχικά δύο γλυφές στείλωσης, όμοιος με τον πέλεκυ που βρέθηκε κοντά στη νεολιθική Κόκκινη Σπηλιά, στη θέση Μαραθιά Αγίου Ηλία Ιθωρίας, στην Αιτωλία, βλ. Ευθ. Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1963, 211, Πίν. 186α. Παρόμοιος πέλεκυς από μαλακότερο λίθο αλλά με μία γλυφή έχει περισυλλεγεί στα Βλαχοκάλυβα Ωρωπού Πρέβεζας, βλ. Η. Ανδρέου, ΦΗΓΟΣ 1994, 258 εικ. 30. Η συγκέντρωση των τριών μέχρι τώρα γνωστών δειγμάτων του σπάνιου αυτού τύπου στην ΒΔ Ελλάδα πρέπει να συνεξεταστεί με τις παραγωγικές πρακτικές των προϊστορικών κατοίκων αυτών των περιοχών, πρβλ. Α.Ντούζουγλη «Ήπειρος-Ιόνια Νησιά: Οικονομία-Κατοίκηση». Κατάλογος Έκθεσης «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα», Εκδ. Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1996.

Σε επανειλημμένες αυτοψίες κατά την τελευταία τριετία διαπιστώθηκε ότι η πυκνή βλάστηση, που έχει καλύψει τα μέχρι προ δεκαετίας καλλιεργούμενα χωράφια στην κορυφή του λόφου, ελάχιστα επιτρέπει -χωρίς αποψίλωση και δοκιμαστικές τομές- την παρακολούθηση της πορείας του περιβόλου και των εντός της ακρόπολης αρχαίων κτισμάτων, από τα οποία προέρχονται διάσπαρτες λιθόπλινθοι και πλάκες. Από εκεί περισυλλέξαμε αρκετά άβαφα όστρακα, μεταξύ των οποίων τα ακόλουθα:

Πίν. 2: η: τμήμα από τον ώμο με τη λαβή χειροποίητου άβαφου αμφορίσκου από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 9-8ου αι.π.Χ.<sup>51</sup>

Πίν. 2: θ: Τμήμα του χείλους ευρύστομου κλειστού αγγείου, τροχήλατου, από κιτρινέρυθρο πηλό, χωρίς ίχνη γανώματος, 2ου αι.π.Χ.

Πίν. 2: ι: Τμήμα του χείλους από ρηχό άωτο σκυφίδιο. Πηλός υποκίτρινος, επιφάνεια και στις δύο όψεις επιχρισμένη με αραιό μελανό γάνωμα. Τέλη 3ου α΄ μισό 2ου αι.π.Χ.<sup>52</sup>

Από τον αγρό στους ΝΔ πρόποδες του λόφου προέρχονται τα όστρακα:

Πίν. 2: γ: Θραύσμα από το χείλος στενόλαιμης προχοϊσκής. Κάτω από το χείλος αρχίζει η κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή. Χειροποίητο, άβαφο, από πορτοκαλέρυθρο πηλό. ΥΕ ΙΙΙΓ-Πρώιμη Εποχή Σιδήρου<sup>53</sup>.

Πίν. 2: δ: Τμήμα λαβής τοποθετημένης οριζόντια στην κοιλιά κλειστού αγγείου, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 9-8ου αι.π.Χ.<sup>54</sup>

Πίν.2: ε: Θραύσμα κατακόρυφης γωνιωτής λαβής ενός μόνωτου ευρύστομου αγγείου, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 11-8ου αι.π.Χ.<sup>55</sup>

Πίν.2: ζ: Θραύσμα οριζόντιας, ελαφρά πεπλατυσμένης λαβής κλειστού αγγείου από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 8ου αι.π.Χ.<sup>56</sup>

## 2. Κοιν. Αετόπετρας, θέση Παναγιά

Μετά το Μάζι και ΝΑ της οδού προς Αετόπετρα, μέσα στον κάμπο όπου προ πενταετίας συμπληρώθηκε ο αναδασμός, παρατηρήθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες από διαλυμένο κιβωτιόσχημο τάφο (αγρός Καλλιντέρη), κοντά στον οποίο υπάρχουν άβαφα δυσδιάγνωστα όστρακα τροχήλατων αγγείων και η βάση ενός γυάλινου μυροδοχείου από υποπράσινο φουσητό γυαλί (Πίν.3: ν), του 1-2ου αι.<sup>57</sup>

Στην ίδια θέση, στον καλλιεργούμενο με καλαμπόκι αγρό Αθαν. Νούτσου,

51. Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 37: γ. Πληροφορίες και σχόλια για τη Μεσογέφυρα βλ. επίσης στα: ΑΕ 1956, 131-35. ΠΑΕ 1963, 91. Δάκαρης 1972, 63.

52. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β΄, Πίν. 49: Γ18. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄, Πίν. 41: α,β.

53. Βοκοτοπούλου 1986, Β΄, Πίν. 30: στ.

54. Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 59: α,β. Πίν. 38: α,β.

55. Χ.Κουκούλη - Χρυσανθάκη, ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΑΣΟΣ, 1992, Β΄, Σχέδ. 81-83, σχήμα ΙV.

56. Βοκοτοπούλου 1986, Β΄, Πίν. 38: β.

57. Glass Vessels in Ancient Greece, Εκδ. ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ, Αθήνα 1992, αρ.καταλ. 80.

όπου είχαν παρατηρηθεί τμήματα πύθων και κεραμίδες, πραγματοποιήθηκε από την ΙΒ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχ/των τον Αύγουστο 1995 δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα για τη διερεύνηση του χαρακτήρα και της χρονολογίας των λειψάνων. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για συγκρότημα χρονολογούμενο πιθανώτατα στους πρώιμους βυζαντινούς αιώνες<sup>58</sup>, που καλύπτει τουλάχιστον δύο στρώματα και περιλαμβάνει κτίσματα, των οποίων μικρό τμήμα αποκαλύφθηκε, από αργούς λίθους και παχύ συνδετικό κονίαμα. Στον περίβολο του συγκροτήματος ανήκει σειρά μεγάλων πύθων, εμπηγμένων κατακόρυφα στο αργιλλώδες έδαφος. Εντοπίστηκαν τουλάχιστον οκτώ, ενώ ένας αέριος πύθος, ύψους 1.05 μ. μεταφέρθηκε στο Αρχικό Μουσείο Ιωαννίνων (Φωτ. 24).

### 3. Κοινότητα Ηλιοράχης

#### α) θέση Μπίχλη

Από τους Χ. Καράκογλου και Τ. Καφετζή, κατοίκους Κόνιτσας, παραδόθηκαν μεταξύ 1992-94 τα παρακάτω επιφανειακά ευρήματα:

Πίν.3: γ: Θραύσμα από το τοίχωμα χειροποίητου πύθου από ερυθροκίτρινο πηλό. Εξωτερικά πλαστική ταινία με ασύμμετρες εντυπώσεις. 10-9ος αι.π.Χ.

Μαζί με το παραπάνω παραδόθηκαν ακόμη ένα όστρακο πύθου με πλαστική έντυπη ταινία, και ένα όστρακο τροχήλατου κλειστού αγγείου με αραιό πρωτοκορινθιακό φαιό γάνωμα (8ου αι.π.Χ.).

Φωτ. 25: (Αγρός Δ. Λάππα) Αλότμημα από το ανώτερο μισό επιτύμβιας στήλης από λευκό ασβεστόλιθο<sup>59</sup>. Σωζ. ύψος: 0,38 μ. Αρχικό πλάτος: 0,39 μ. Μέγιστο

58. Ο τύπος και η διάταξη των αποθηκευτικών πύθων παραπέμπει στο παλαιοχριστιανικό/πρώιμο βυζαντινό συγκρότημα που αποκαλύπτεται από το 1993 στη θέση Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, βλ. *Bulletin Correspondance Hellenique - Chronique des fouilles et decouvertes archaeologiques en Grece en 1993* (1994), 742. Εφημ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 31.3.1996. Στην περίπτωση αυτή το σύνολο στον αγρό Νούτσου ενδεχομένως σχετίζεται με το παρόμοιας χρονολογίας κτίριο, που εντοπίστηκε από τη ΙΒ ΕΠΚΑ στη θέση του ελικοδρομίου, στην Παλαιογορίτσα (βλ. παρακάτω). Η συνέχιση της έρευνας και στα δύο αυτά συγκροτήματα παραπέμφθηκε στην αρμόδια 8η ΕΒΜ.

59. Α.Μ.Ι. 8303. Ο συνδυασμός της οριζόντιας κυματοφόρου απόληξης (στοιχείου των επιτυμβίων στηλών της ΒΔ Ελλάδος) με την ναόσχημη αετωματική παράσταση (που είναι κοινό σχήμα στις αχαϊκές και αττικές στήλες) είναι πολύ σπάνιος, και απαντά -με ευθεία απόληξη χωρίς κυματο-σε μία ακόμη στήλη, ρωμαϊκής εποχής όμως, από την περιοχή της Βύλλιδος, βλ. Hammond 1967, σ.735: 10, Σχέδ. 34, Πίν. XXIV: d. Μία ακόμη ελληνιστική επιτύμβια «σύνθετη» στήλη, στο άνω μισό της οποίας υπάρχει ο συνήθης σε στήλες της Αμβρακίας ανάγλυφος κλάδος, ενώ το κάτω μισό διαμορφώνεται ως αετωματική πρόσοψη ναΐσκου, έχει βρεθεί πάλι στην ίδια περιφέρεια, στο Αvarice, βλ. P.M.Fraser & T.Rönne-Linders, «Some more Boeotian and West Greek Tombstones», *Opuscula Atheniensia* X (1971), 74, εικ. 23. Ο τύπος της επιτύμβιας στήλης με «εγγεγραμμένο αέτωμα» χωρίς κυματοφόρο απόληξη και επίστεψη (όπως πιθανότατα έφερε η δική μας) απαντά και στη Λυγκηστίδα της Άνω Μακεδονίας (περιοχή Φλώρινας), βλ. Α. Ριζάκης-Ι. Τουράτσογλου, «Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας», στον τόμο: *ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, 5ο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, Οκτ. 1989 (Θεσσαλονίκη 1993), σ. 1292, 1300: Σχέδ. 7B.

πάχος: 0,21 μ. Παρά τις πολλαπλές αποκρούσεις σώζονται τμήματα της αρχικής επιφάνειας των δύο κατακόρυφων στενών πλευρών και της οριζόντιας άνω απόληξης, η οποία σώζει έκκεντρο τετράπλευρο τόρμο (4X2,5 X βάθ. 3 εκ. Η απόκρουση στην άνω δεξιά πλευρά δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση της ύπαρξης και δεύτερου αντίστοιχου τόρμου). Η πίσω όψη είναι δουλεμένη με χοντρό καλέμι. Στην πρόσθια όψη αποδίδεται ανάγλυφα η πρόσοψη ναόσχημης κατασκευής με αετωματική απόληξη. Στα άκρα και την κορυφή του τριγώνου αποδίδονται οι ανθεμωτές ακρωτήριες κέραμοι με τρόπο αφαιρετικά σχηματοποιημένο. Διακρίνεται μόλις η γωνία της αριστερής παραστάδας κάτω από το απλό γείσο, ενώ η άνω απόληξη κοσμεύεται με κυμάτιο. Στο εσωτερικό του ναΐσκου, όπου θα έπρεπε να υπάρχει ανάγλυφη προτομή ή παράσταση μορφών ή επιγραφή με το όνομα του νεκρού, η επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη και δεν σώζει ίχνη που να ενισχύουν μία από τις παραπάνω πιθανές αποκαταστάσεις. Β΄ μισό 3ου-2ου αι.π.Χ.

Στην ίδια θέση βρέθηκε τμήμα λεπτού κιονίσκου από ντόπιο ασβεστόλιθο (μήκ. 0,18, διάμ. 0,11 μ.). Ο κιονίσκος φέρει κατακόρυφες ραβδώσεις στο πρόσθιο μισό της επιφάνειας. Ύστερης ρωμαιοκρατίας<sup>60</sup>;

β) *θέση Αγία Τριάδα (αγρός Κων/νου Μάρκου)*

Πίν.3: ε: Θραύσμα χονδρότοιχου χειροποίητου αγγείου με γλωσσοειδή ψευδολαβή, από τραχύ ερυθρό πηλό. Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου<sup>61</sup>.

Πίν.3: η: Θραύσμα κατακόρυφης γωνιωτής λαβής με μαστίδιο, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 11-8ου αι.π.Χ.<sup>62</sup>

Πίν.3: λ: Θραύσμα χείλους κανθάρου με μία από τις δακτυλιόσχημες λαβές (στις οποίες λείπει το σύνηθες γλωσσωτό επίθημα). Τρεις ρηχές εγχαράξεις στο ύψος των λαβών. Πηλός κιτρινέρυθρος, επιφάνεια με θαμπό καστανό γάνωμα<sup>63</sup>.

60. Όμοιο θραύσμα κιονίσκου από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο παλαιοχριστιανικού κτιρίου βρέθηκε κατά την ανασκαφή στο φρούριο Παλαιοκάστρου, που υψώνεται στην όχθη του Δρίνου μετά το Αργυρόκαστρο (και πριν από τη συμβολή του με τον Αώο κοντά στο Τεπελένι), ελέγχοντας έτσι τη δίοδο από την κοιλάδα του Δρίνου προς τη Φοινίκη και το Βουθρωτό. Βλ. Apollon Bace, «La Forteresse de Palaeokastr», *ILIRIA* 1981, 165-235, Πίν. IX: α2.

61. Συμπαγείς αποφύσεις χειροποίητων αγγείων απαντούν στον Καστανά από τη στρώση 17 ως την 11, δηλ. από το 13ο ως τον 11ο αι.π.Χ. Στην Ήπειρο διατηρούνται ίσως μέχρι τον 9ο αι. (στην Αμβρακία βρίσκονται σε μη αναμοχλευμένες στρώσεις ερυθράς αργίλου κάτω από τη θεμελίωση των μεταγενέστερων κατοικιών), βλ. Alix Hochstetter, *KASTANAS*, ό.π., Πίν. 17: 6-7. Πίν. 67: 4-6. Πίν. 73: 4. Πίν. 107: 6.

62. Βλ. υποσ. 55 και: A. Hochstetter, ό.π., Πίν. 140: 1.

63. Σ. Δρούγου (υπεύθυνη έκδοσης), *ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, Θεσσ/νίκη 1991, Χρονολογικό Πίν.: Κάνθαρος τύπου C1 [γύρω στο 200 π.Χ.]. Ο τύπος αυτός του κανθαροειδούς σκύφου είναι μάλλον σπάνιος, βλ. *CORINTH* VII, 1975, «one piece cyma kantharos» Πίν. 15: 400 [περ. α΄ μισό 3ου αι.]. Ωστόσο, ο τύπος αυτός φαίνεται ότι επιβιώνει μέχρι τα τέλη του 2ου/αρχές του 1ου αι.π.Χ., πρβλ. Α. Ωνάσογλου, *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄*, 64.

Πίν. 3: μ : Μικρό κλειστό αγγείο με κατακόρυφη λαβή, δακτυλιόσχημη βάση και πιεσμένο, σχεδόν αμφικωνικό σώμα, ελλίπες κατά την απόληξη του λαιμού (που μπορεί να τελείωνε ως οινοχόη ή ως λήκυθος,) και το άνω μέρος της λαβής. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, φέρει εξωτερικά εξίτηλο ερυθρό επίχρισμα. Τέλη 3ου-2ου αι.π.Χ.<sup>64</sup>

#### 4. Παλαιογορίτσα

Πάνω στο χαμηλό επιμήκη λόφο της Παλαιογορίτσας, περ. 2 χλμ. από την Κόνιτσα προς το Μάζι, ο Hammond το 1935 (1967: 273) παρατήρησε διάσπαρτους λαξευμένους λίθους, ένα κτιστό θεμέλιο περιτειχίσματος, άβαφα όστρακα και κεραμίδια, και ένα διπλό τάφο με επιμήκεις ορθογώνιες θήκες λαξευμένες μέσα στο φυσικό βράχο, ενώ μετά τη μικρή κοιλάδα προς τα ΒΔ πάνω σε χαμηλότερα υψώματα διέκρινε ισοπεδωμένα σημεία του φυσικού βράχου και διάσπαρτους ογκόλιθους.

Η ανέγερση, στη δεκαετία του '80, ενός συγκροτήματος σιλό στη βόρεια πλευρά του λόφου, η διάνοιξη αγροτικού δρόμου γύρω από τους πρόποδες, αλλά κυρίως οι ισοπεδωτικές εργασίες αναδάσμου, που είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί σ' αυτή την περιοχή πριν επέμβει η ΙΒ Εφορεία το 1992, μετέβαλαν δραματικά την παραδιδόμενη εικόνα μιας περιοχής με πυκνά αρχαία οικοδομικά λείψανα. Κατά τις επανειλημμένες αυτοψίες που ακολούθησαν, εκτός από το διπλό λαξευτό τάφο που παραμένει ορατός στη ΒΔ πλευρά του λόφου, παρατηρήθηκε σε όλη την ακαλλιέργητη μικρή κοιλάδα (στο βόρειο άκρο της οποίας υπάρχουν παλιές στάνες) δυτικά της Παλαιογορίτσας πυκνή διασπορά κεράμων διαφόρων τύπων (φωτ. 26)<sup>65</sup>, αργών λίθων και άβαφων χονδρότοιχων αγγείων. Ακριβώς δίπλα στην διερχόμενη από τη δυτική πλευρά της κοιλάδας τσιμεντένια αρδευτική αύλακα παρατηρήθηκε λείψανο (1,5X 2,5 μ.) δαπέδου με διαλυμένες λευκές ψηφίδες. Γύρω απ' αυτό περισυλλέχτηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων (Πίν. 4), ενώ στην ίδια θέση φέρεται να έχει βρεθεί το τμήμα χάλκινου αγάλματος (φωτ.

64. Συγγενή δείγματα πεπιεσμένων ληκύθων του 2ου αι. π.Χ. από το Δυρράχιο βλ. Hava Hidri, «Les vestiges d' un atelier de ceramique à Dyrrachion», *ILIRIA* VI, 1976, 254, Πίν. I: 5-8 με ανοιχτόφαιο επίχρισμα.

65. Στις δύο γωνίες διακρίνονται αποτμήματα ορθογώνιων δομικών κεράμων, πάχους 3,5 εκ. και διαστάσεων 25X25 εκ. με δύο διαγώνιες σταυροειδείς εγχαράξεις και λείψανα συνδετικού κονιάματος, τύπου χρησιμοποιούμενου, κατά τον Βιτρούβιο, για την κατασκευή πεσσών υποκαύστων σε ρωμαϊκά λουτρά. Κάτω αριστερά απότμημα κεραμίδας με βαθιές καμπύλες δαχτυλιές στη μία όψη (πάχος 2,7 εκ.), πάνω δεξιά απότμημα κεράμου του τύπου *tegula mammata*, χρησιμοποιούμενης για τη μόνωση των τοίχων και την κυκλοφορία του θερμού και ψυχρού αέρα στα αντίστοιχα λουτρικά διαμερίσματα, βλ. J.P. Adam, *La Construction Romaine*, Paris 1984, 292. Ποικιλία κεράμων με δαχτυλιές βρέθηκε, εξάλλου, σε κτίρια του 3-5ου αι. που αποκαλύφθηκαν στο φρούριο Παλαιοκάστρου, στην κοιλάδα του Δρίνου, βλ. A. Bace, *ILIRIA*, 1981, Πίν. IV-VII.

27) που μας παραδόθηκε το 1992<sup>66</sup>.

Πίν.4: α: Θραύσμα από το χείλος ευρύστομου χειροποίητου αγγείου από ερυθρό πηλό, με λειασμένη επιφάνεια που φέρει στο πλατύ χείλος και εξωτερικά αμαυρόχρωμη διακόσμηση. 10-9ου αι.π.Χ.<sup>67</sup>

Πίν. 4: β: Θραύσμα από το άνω μέρος του σώματος, με το γυριστό χείλος από το οποίο ξεκινά η μία κατακόρυφη λαβή, άβαφου μαγειρικού σκεύους. Πηλός ερυθρός, εξωτερ. επιφάνεια μαυρισμένη από τη φωτιά. 1ου αι.<sup>68</sup>

Πίν. 4: γ: Θραύσμα από το στόμιο άβαφου αγγείου οικιακής χρήσης, με δύο κατακόρυφες λαβές (σώζεται η έκφυση της μιας), και πλατύ γυριστό χείλος. Πηλός ερυθρός, εξωτερικά λειασμένη επιφάνεια.

Πίν. 4: δ: Θραύσμα από το στενό στόμιο μαγειρικού σκεύους με γυριστό χείλος. Πηλός ερυθρός, επιφάνεια τραχειά, μαυρισμένη. 1ος αι.π.Χ.-1ος αι.μ.Χ.<sup>69</sup>

Πίν. 4: ε: Θραύσμα χείλους λεκανοειδούς αγγείου από ερυθρό πηλό. Ρωμαϊκής περιόδου<sup>70</sup>.

Πίν. 4: ζ: Θραύσμα από τη βάση αρρητινού πινακίου που φέρει λαμπρό πορτοκαλέρυθρο επίχρυσμα. Μέσα 1ου-μέσα 2ου αι.<sup>71</sup>

Πίν. 4: η: Θραύσμα από χείλος στενόλαιμου αγγείου (οινοχόης ή αμφορέα) από ερυθρό πηλό. Μέσα 2ου αι.π.Χ.- 1ος αι. μ.Χ., αλλά και 3-5ος αι.<sup>72</sup>

Πίν. 4: θ: Τμήμα κατακόρυφης λαβής κλειστού αγγείου, με βαθειές αυλακώσεις στην εξωτερική της όψη. 2ος-1ος αι.π.Χ.

Πίν. 4: ι: Θραύσμα από το σώμα άβαφου κλειστού αγγείου, που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με λεπτό χτένι. Υστερορωμαϊκής εποχής.

66. A.M.I. 7616. Το άγαλμα, ελλιπές κατά το αριστερό σκέλος, τους βραχίονες, την κεφαλή και μεγάλο τμήμα της ράχης, εικονίζει ενδεχομένως νεαρό νέγρο υπηρέτη που προσφέρει οινοχόη ή κέρασ της Αμαλθείας, και αποτελεί άριστο προϊόν ελληνικού εργαστηρίου του 1ου αι.π.Χ., και πιθανότατα αυγουστιανών χρόνων, πρβλ. B.Barr-Sharrar, «How important is provenance? Archaeological and stylistic questions in the attribution of ancient Bronzes», *Small Bronze Sculpture from the Ancient World*, Malibu 1990, 227, Εικ. 24. Η επιστημονική δημοσίευση του σπάνιου για την Ήπειρο ευρήματος θα γίνει σε άλλη θέση.

67. Ο τύπος της βαθιάς λεκάνης με πλατύ χείλος δεν είναι γνωστός στα δημοσιευμένα ταφικά σύνολα της Βίτσας (όπου όμως απαντά η διακοσμητική διαγράμμιση του χείλους σε αμφορείς), συνηθίζεται ωστόσο στην άβαφη ή εγχάρακτη χειροποίητη οικιακή κεραμική λ.χ. στον Καστανά, από τον 12ο ως τον 9ο αι., βλ. Hochstetter ό.π., Πίν.6: 10, Πίν. 49: 4, Πίν. 101: 1.

68. Ανήκει στα σχήματα αγγείων της ομάδας G της αθηναϊκής Αγοράς, βλ. *THE ATHENIAN AGORA, V: Pottery of the Roman Period*. 1959, 23, Πίν. 7: G 116-117.

69. Ο.π., και: V. Anderson-Stojanovic, *STOBI: The Hellenistic and Roman Pottery*, 1992, Πίν. 131: 1126-1127.

70. *STOBI*, ό.π., Πίν. 132: 1134.

71. *CORINTH XVIII*, Part II (1990), Σχέδ. 4: 74 (*plain sigillata red slip ware*), 9: 111,113 (*african red slip ware*).

72. Homer A.Thompson, «Two centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3,1934, D 62. *STOBI*, ό.π., 853, Πίν. 100: 109-112. A.Bace, ό.π. (υποσ. 65), Πίν. XI: 11 από σφρόματα του 3-5ου αι.

Πίν. 4: κ-λ: Απότμημα κωνικής αγνύθας, και σχεδόν ακέραια πυραμιδοειδής αγνύθα από τραχύ ερυθρό πηλό.

Η χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής και του αγάλματος γύρω στους αυτοκρατορικούς χρόνους σε συνδυασμό με την ύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή λαξευμένων λίθων (αλλά και λίθινων αρχιτεκτονικών θραυσμάτων κυλισμένων μέχρι τις παρυφές της κοιλάδας, τα οποία φωτογραφήθηκαν στη θέση τους) οδηγούν στην υπόθεση ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε ρωμαϊκή αγροικία (*villa rustica*).

Αλλά η καταστροφή των αρχαιοτήτων της Παλαιογορίτσας από την «αναπτυξιακή μπουλντόζα» δεν σταμάτησε εδώ. Κατά την ισοπέδωση της κορυφής του λόφου για την κατασκευή ελικοδρομίου το 1993 εντοπίστηκαν θεμέλια επιμήκους κτιρίου. Σε ένα χώρο του υπήρχε σειρά αποθηκευτικών πύλων (Φωτ. 28), καθώς και άφθονα κεραμίδια. Η σύντομη έρευνα, που θα ολοκληρωθεί από την 8η Ε.Β.Μ., έδειξε ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανικά λείψανα, παρόμοια με εκείνα της θέσης Παναγιά Αετόπετρας. Από τα αναμοχλευμένα στρώματα, τοποθετημένο ίσως σε κάποιο τοίχο του μεταγενέστερου κτίσματος σε δεύτερη χρήση, προέρχεται τμήμα επιτύμβιας στήλης (Φωτ. 29. Α.Μ.Ι. 7613). Η πλάκα από υπόλευκο ασβεστόλιθο είναι αποκρουσμένη στην κορύφωση και στην κατάληξη, έχει μέγιστο σωζ. ύψος 0,46 μ., πλάτος 0,36 μ. και πάχος 0,12 μ. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη, ενώ η πρόσθια επιφάνεια φέρει τρεις έγγλυφες «δέλτους» διαφόρου μήκους τη μία κάτω από την άλλη, στις οποίες με επιπεδόγλυφα γράμματα, σε τρεις στίχους, σώζεται τό όνομα και το πατρωνυμικό του νεκρού με την επίκληση «χαίρε»:

Δ Ο[Κ]- -[Ι]Ο[Σ]

Α Ν - - -[Ι]Α

Χ Α Ι Ρ Ε (Υψ. γραμμ. 4,5-5 εκ.)

Ίχνος της αρχικής ανάγλυφης διακόσμησης, εάν υπήρχε, δεν σώζεται, και η μορφή των γραμμάτων την χρονολογεί από τον 3ο ως τις αρχές του 1ου αι.π.Χ.

##### 5. Θέση Ελιά (ή Σέροβινα) Κόνιτσας

Στις παρυφές του κάμπου μεταξύ Παλαιογορίτσας και Κόνιτσας οι εργασίες αναδάσμου αποκάλυψαν το 1980 διπλό κιβωτιόσχημο τάφο με κτιστά τοιχώματα, σοβατισμένα εσωτερικά, και καλυπτήριες πλάκες από ντόπια πέτρα. Θραύσματα κεραμίδων με δαχτυλιές και λίγα άβαφα όστρακα, που βρέθηκαν τριγύρω, τον χρονολογούν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους<sup>73</sup>.

##### 6. Γεωργική Σχολή Κόνιτσας

Εν μέρει από δική του αυτοψία και εν μέρει από περιγραφές παλαιότερων

73. ΑΔ 1980, Β1 Χρονικά, 303.

περιηγητών ο Hammond (1967: 273) περιγράφει την ύπαρξη διάσπαρτων λαξευτών γωνιόλιθων και οστράκων άβαφης κεραμικής στους λόφους δυτικά της Αναγνωστοπούλειας Γεωργικής Σχολής (που κατασκευάστηκε γύρω στο 1920), καθώς και την εύρεση οκτώ ρωμαϊκών νομισμάτων. Σε νεότερη αυτοψία φαίνεται ότι παρατηρήθηκαν επιφανειακά θεμέλια κυκλικών κτιρίων και όστρακα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων, 500 μ. δυτικά της Σχολής<sup>74</sup>.

### 7. Θέση Ζιάβισκο (ή «Κάστρο» ή «Κουρί») Κόνιτσας

Στην κορυφή του απόκρημνου βραχώδους λόφου που υψώνεται στη ΝΔ άκρη της κάτω Κόνιτσας, πάνω από την έξοδο της χαράδρας του Αώου, ο Hammond (1967: 273) αναφέρει την ύπαρξη μικρού φρουρίου, της Ιουστινιάνειας ή μεταγενέστερης περιόδου. Ωστόσο, κατά καιρούς από τα χαμηλότερα επικλινή επίπεδα στους δυτικούς πρόποδες του βράχου, εκεί που απλώνονται τα τελευταία παλιά σπίτια, και στα πρηνή της χαράδρας έχουν περισυλλεγεί -ιδιαίτερα μετά από ραγδαίες βροχές- πολυάριθμα όστρακα και νομίσματα ιστορικών χρόνων. Το 1992 οι κ.κ. Καράκογλου και Καφετζής παρέδωσαν μικρό κιβώτιο με κεραμική από την περιοχή αυτή, το οποίο περιελάμβανε περίπου 80 όστρακα άβαφων τροχήλατων αγγείων από χρηστικούς τύπους κεραμικής του 2ου - πρώτο μισό του 1ου αι. αι.π.Χ., τρεις κωνικές αγνύθες και μία πυραμιδοειδή (ξ), και 9 όστρακα σκυφιδίων με εξίτηλο γάνωμα (τα εξ αυτών διαγνωστικά παρουσιάζονται στον Πίν. 5). Η σιδερένια αιχμή (Πίν.5: ο) και η βάση μελαμβαφούς σκύφου (η) βρέθηκαν στο βόρειο πρηνές της χαράδρας, περιεχόμενα ίσως σε μετατοπισμένη από τη διάβρωση στρώση.

Πίν. 5: α-β-γ: Θραύσματα από το λαιμό αμφορέων ή πρόχων, από πορτοκαλέρυθρο ως φαιό πηλό. Μέσα 2ου- 1ος αι.π.Χ.<sup>75</sup>

Πίν. 5: δ: Τμήμα από το άνω μέρος κανθάρου από φωτεινό πηλό με εξίτηλο μελανό γάνωμα και λεπτές εγχάρακτες αύλακες στο ύψος των λαβών και στην κοιλιά. 2ος αι.π.Χ.<sup>76</sup>

Πίν. 5: ε: Θραύσμα χείλους αγγείου με καπάκι (πυξίδα;), από υποκίτρινο πηλό, που φέρει εξωτερικά εξίτηλο μελανόφαιο γάνωμα. Τέλη 3ου-2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: ζ: Όστρακο από τη βάση ανάγλυφου σκύφου από κιτρινέρυθρο πηλό με θαμπό μελανό γάνωμα. Μέσα 2ου αι.π.Χ.<sup>77</sup>

Πίν. 5: η: Θραύσμα από το κάτω μέρος με τη δακτυλιόσχημη βάση μελαμβαφούς σκύφου, πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

74. Η. Ανδρέου, *ΦΗΓΟΣ*. 1994, 238. Τα όστρακα δεν βρέθηκαν στην αποθήκη του Αρχ/κού Μουσείου Ιωαννίνων.

75. *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ'*, Πίν. 108: K4513, K4432.

76. *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β'*, Πίν. 67: 8064.

77. *CORINTH VII*, ό.π. Πίν. 77: 904.



Πίν. 5: θ-ι: Τμήμα από το χείλος και από το κάτω μέρος με τη δακτυλιόσχημη βάση δύο άβαφων άωτων σκυφιδίων από κιτρινέρυθρο πηλό, με εμφανείς τις ραβδώσεις του τροχού. Ίσως έφεραν αρχικά επάλειψη με αραιό ανοιχτόφαιο επίχρισμα. 2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: κ: Δακτυλιόσχημη βάση (άβαφου) σκυφιδίου. 3-2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: λ: Υψηλή τορευτή βάση, μάλλον από κάρθαρο, από ωχροκίτρινο πηλό. Στο εσωτερικό του αγγείου και στο εξωτερικό της βάσης καστανό γάνωμα. 2ο μισό του 3ου-μέσα 2ου αι.π.Χ.<sup>78</sup>

Πίν. 5: μ: Θραύσμα από το χείλος με το άνω μέρος της κατακόρυφης, αυλακωτής λαβής άβαφης οινόχους από ερυθρό πηλό. Στην κορυφή της λαβής επίθετη διακόσμηση κυλίνδρου με πλατειά άκρα. 2-1ος αι.π.Χ.<sup>79</sup>

Πίν. 5: ν: Οριζόντια κυλινδρική λαβή με αυλακώσεις, από άβαφη λεκανίδα. 2-1ος αι.π.Χ.<sup>80</sup>

Πίν. 5: ξ: Ακέραια πυραμιδοειδής αγνύθα με επίπεδη κεφαλή, από ερυθρό πηλό.

Πίν. 5: ο: Σιδερένια αιχμή ακοντίου με ελαφρά ενισχυμένη ράχη, αρκετά οξειδωμένη, και αποκρουσμένη στην απόληξη του κοίλου αυλού, σταν οποίο σώζεται μία οπή στερέωσης της αιχμής στον ξύλινο κοντό. Ο τύπος με τη μακρά φυλλόσχημη λεπίδα με ανάγλυφη ράχη και τον κοντό αυλό (Βοκοτοπούλου 1986, Α, 300, τύπος J2) χρησιμοποιείται επί πολλούς αιώνες, από τα μέσα του 8ου ως τουλάχιστον τον 3ο αι.π.Χ.

Στα δυτικά προνή κάτω από την κορυφή του « Κάστρου» έχουν τα τελευταία χρόνια περισυλλεγεί από τις κατοίκους της περιοχής κυρίες Ελ. και Ευανθ. Διαμάντη αρκετά αρχαία νομίσματα, που βρίσκονται στην εγκεκριμένη ιδιωτική συλλογή τους<sup>81</sup>:

1. ΧΝ Κωνσταντίου Β΄, νομισματοκοπείο πιθανότατα Σίσκια, χρονολ. κοπής: 351. Βλ. LRBC, II, σ. 70, αρ. 1185.

2. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών μετά το 148 π.Χ. Βλ. Franke, σ. 226 κ.εξ.

3. ΧΝ φθαρμένο, πιθανώς Κερκύρας, περί το 229-48 π.Χ. Για τον τύπο βλ. SNG Evelt. 1979.

4. ΧΝ. Ασάριο 4. Βαλεντινιανού Γ΄, νομισμ/πείο αδιάγνωστο, χρονολ. κο-

78. CORINTH VII, ό.π., Πίν. 52: 408, Πίν. 53: 399.

79. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄, Πίν. 108: Κ4512.

80. Ο.π., Πίν. 110: Κ4520.

81. Για την ταύτιση των νομισμάτων ευχαριστώ την Δρα Βασ. Πέννα, του Νομισματικού Μουσείου. Στην περιγραφή των νομισμάτων χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

ΧΝ: Χάλκινο νόμισμα. ΑΝ: Αργυρό νόμισμα.

BMC: British Museum Catalogue

LRBC: Late Roman Bronze Coinage. 1960.

Franke: P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus. 1961.

SNG: Sylloge Nummorum Graecorum.

πής 425-450. Για τον τύπο βλ. LRBC, II, σ. 90, αρ. 2237.

5. ΧΝ. Ασσάριο 4. Βαλεντινιανού Β', νομισμ/πείο αδιάγνωστο, χρονολ. κοπής 383-392. Βλ. LRBC, II, σ. 89, αρ. 2183.

6. ΧΝ φθαρμένο, τέλος 4ου αι.π.Χ.

7. ΧΝ φθαρμένο, ύστερης ρωμαϊκής κοπής, τέλος 4ου-αρχές 5ου αι.

8. ΧΝ, όπως το προηγούμενο.

9. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.-168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1766.

10. ΧΝ Αιτωλών, περί το 279-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 35.

11. ΧΝ Βασιλέως Περσέως, περί το 178-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 1275.

12. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, βλ. Franke, σ. 205, αρ. 545 κ.εξ. (Gruppe VII, Serie 4). Περ. 234/33-168 π.Χ.

13. ΧΝ Αμβρακίας, τέλους 3ου αι.- 168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1766.

14. ΧΝ Βασιλέως Περσέως, περί το 178-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 1275.

15. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.- 168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1768.

16. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, μετά το 148 π.Χ.

17. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.-168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1769.

18. ΧΝ Αντιγόνου Γονατά, βλ. SNG Cop. 1207 κ.εξ.

19. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, βλ. Franke, σ. 205, αρ. 555 κ.εξ. (Gruppe VII, Serie 5). 234/33-168 π.Χ.

20. ΧΝ. Αυτοκράτορας αδιάγνωστος, χρονολ. κοπής 383-394, τύπος SALVS REI PUBLICAE.

21. ΑΝ. Κόρινθος, δραχμή περί το 300-243 π.Χ. Βλ. BMC σ. 50, αρ. 410.

#### 8. Χαράδρα Αώου

Στο νότιο προανές του μονοπατιού, που οδηγεί προς τη μονή Στομίου, περίπου 1 χλμ. από το γεφύρι, εντοπίστηκε και παραδόθηκε το 1994 σύνολο οστών ζώων και θραυσμάτων τραχειάς κεραμικής, που προστίθεται στις άφθονες μαρτυρίες για το πέρασμα από την περιοχή αυτή περιπλανώμενων νομάδων της ΝΑ Βαλκανικής γύρω στον 6ο αι. κ.εξ. Το χειροποίητο χονδροειδές αγγείο του Πίν. 6: α, από ερυθρό πηλό με πρόσμειξη από άχυρα (γι αυτό και οι λεπτές τρυπούλες στη μαυροποιημένη επιφάνεια), ανήκει στην κεραμική τη χαρακτηριζόμενη ως *slavic ware*<sup>82</sup>.

#### 9. Κοινότητα Καλλιθέας, θέσεις α) Αγ. Αθανάσιος β) Αγ. Κων/νος

Από επιφανειακή έρευνα στις θέσεις αυτές προέρχονται μεταξύ άλλων τα:

Πίν. 3: α-β: Όστρακα χειροποίητων πύθων από τραχύ ερυθρό πηλό. Διακόσμηση με επίθετες πλαστικές ταινίες (κατακόρυφα στο β, στο οποίο διακρίνεται

82. P. Aupert, «Ceramique slave à Argos» και «Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C.», *Bull. de Corresp. Hellenique, Suppl. VI, Etudes Argiennes* 1980, σ. 373-94 και 395-457.

εξωτερικά θαμπό φαιό επίχρισμα ) που φέρουν ασύμμετρες εντυπώσεις. 12ου-8ου αι.π.Χ.<sup>83</sup>

Πίν. 3: δ: Συμπαγής γλωσσοειδής λαβή χειροποίητου πίθου από ερυθρόφαιο τραχύ πηλό.

Πίν. 3: ζ, θ: Αποτμήματα οριζόντιων λαβών κλειστών αγγείων, από πορτοκαλέρυθρο πηλό. ΥΕ ΙΙΙΓ-ΠΕΣ.

Πίν. 3: ι: Πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, με λειασμένη επιφάνεια.

Πίν. 3: κ: Θραύσμα από τον ώμο με τη μία κατακόρυφη λαβή ενός χειροποίητου άβαφου αγγείου με κωνικό λαιμό. Πηλός κιτρινέρυθρος, επιφ. λειασμένη. Περ. 8ος αι.π.Χ.<sup>84</sup>

### 10. Καλύβια κοιν. Κλειδωνιάς

Προ τριακονταετίας περίπου, κατά τη διάρκεια εκσκαφής λίγο μετά τη γέφυρα του Βοϊδομάτη και αριστερά της οδού Ιωαννίνων-Κόνιτσας, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 5-6 μ. δομικές οπτόπλινθοι και κομμάτια μεγάλου πίθου. Ενδεχομένως σχετίζονται χρονολογικά με τα πρωτοβυζαντινά λείψανα στη θέση Παναγιά Αετόπετρας και στην Παλαιογορίτσα. Στην αυλή του καταστήματος Χρ. Ζέινου βρέθηκε επίσης, το 1963, πήλινη δακρυδόχος του 3ου αι.π.Χ.<sup>85</sup> Στις αποθήκες του Α.Μ.Ι. υπάρχει επίσης, με την ένδειξη « παράδοση 3.9.1962 από Καλύβια Κλειδωνιάς», μία ακέραια κωνική οξυκόρυφη αγνύθα από ερυθρό πηλό (Πίν. 6: δ).

### 11. Θέση Πηγή Νέλες Κλειδωνιάς

Στη θέση αυτή βρέθηκαν και παραδόθηκαν το 1994 δύο θραύσματα χειροποίητων αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου: τμήμα οριζόντιας πεπλατυσμένης λαβής (Πίν. 6: β) και όστρακο από την κοιλιά κλειστού αγγείου (Πίν. 6: γ).

### 12. Δυτικά προνή κοιλάδας Αώου-Βοϊδομάτη

Στα δασωμένα με φυλλοβόλες δρυς και άγριους θάμνους απότομα προνή που κλείνουν την κοιλάδα του Αώου στη δυτική πλευρά, ξεκινώντας από την έξοδο της χαράδρας του Βοϊδομάτη μέχρι σχεδόν το Μπουραζάνι, διαπιστώσαμε στις επανειλημμένες αυτοψίες μας κατά το χειμώνα του 1994, όταν η μειωμένη βλάστηση επιτρέπει την καλύτερη επισκόπηση του εδάφους, ότι σε πολλά ση-

83. Οι πλαστικές ταινίες με εντυπώσεις αποτελούν συνήθη διακόσμηση σε βαθιές λεκάνες και πίθους της ΠΕΣ: Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 58. Wardle 1977, σχέδ. 9: 294, και σχέδ. 11. Στον Καστανά η διακόσμηση αυτή απαντά από το 13ο ως τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (στρώσεις 18-5), βλ. A. Hochstetter, ό.π., Πίν. 9: 6, 77: 1-3, 125: 1-5, 222: 2-5.

84. Βοκοτοπούλου 1986, Β, Σχέδ.35: α-γ, Σχέδ. 43: β.

85. ΑΔ 18 (1963), Χρονικά Β2, 153.

μεία εκβάλλουν ακόμη και σήμερα άφθονες πηγές, που συντηρούν και ανανεώνουν το χορτάρι στους βοσκότοπους των πρανών, μέχρι σχεδόν το επίπεδο της κοιλάδας όπου πρόσφατα συμπληρώθηκε ο αναδασμός και άρχισε η καλλιέργεια καλαμποκιού. Ενδεικτική της καταλληλότητας -και της παραδοσιακής χρήσης του χώρου- για βόσκηση είναι η συντήρηση σε όλο το μήκος αρκετών παλιών μαντριών και συναφών εγκαταστάσεων. Όπου το αργιλώδες έδαφος είχε αναμοχλευθεί ή διαβρωθεί παρατηρήθηκαν διάσπαρτα όστρακα χειροποίητων άβαφων αγγείων, δυσδιάγνωστων τύπων. Η συστηματική διερεύνηση όλης αυτής της πλαγιάς είναι βέβαιο ότι θα αποκαλύψει ακριβέστερες αρχαιολογικές μαρτυρίες.

#### V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στον Πίν. 7 συνοψίζεται γραφικά η κατανομή των επιφανειακών και ανασκαφικών ευρημάτων στην περιφέρεια της κοιλάδας Αώου-Βοϊδομάτη. Η χρονολόγησή τους γίνεται φυσικά κατά προσέγγιση όπου λείπουν τα ανασκαφικά συμφραζόμενα. Ο κατάλογος των θέσεων είναι μόνο ενδεικτικός κάποιων αυξητικών τάσεων αλλ' όχι των πραγματικών μεγεθών της διαχρονικής χρήσης του χώρου, τα οποία μόνο μετά από συστηματική επισκόπηση του εδάφους και ανασκαφική επιβεβαίωση μπορεί να προκύψουν.

1. Η μεγάλη διασπορά «θέσεων» («θέσις» μπορεί να σημαίνει: από συστάδα καλυβών μέχρι μεμονωμένη κατασκευή φύλαξης εργαλείων ή εκτέλεσης συγκεκριμένων κτηνοτροφικών/γεωργικών εργασιών) της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου φαίνεται, κατά μια πρώτη εκτίμηση, να επιβεβαιώνει το παραγωγικό μοντέλο, που αναπτύχθηκε στην αρχή της μελέτης, σχετικά με την εκμετάλλευση των αρετών του οικοσυστήματος από πολλές μικρές ομάδες εγκατεστημένες γύρω από τις όχθες των ποταμών. Τα παραποτάμια λιβάδια και τα πρανή των λόφων, που περικλείουν την κοιλάδα, αποτελούσαν μέχρι πρόσφατα (πριν ο αναδασμός τα μετατρέψει σε καλλιεργήσιμη έκταση) ανανεούμενους βοσκοτόπους. Ως κεντρικά σημεία ίδρυσης οικισμών επελέγοντο λόφοι υπερυψωμένοι από την υγρασία των βάλτων και με δυνατότητα οπτικού ελέγχου μιας ευρύτερης περιοχής, όπως είναι το Λιατοβούνι και η Μεσογέφυρα. Παρόμοια διάταξη και διασπορά εγκαταστάσεων της ΠΕΣ παρατηρείται και στην κοιλάδα του Γορμού, αλλά και στην προέκταση των κοιλάδων του Δρίνου και του Αώου/Vijose προς δυσμάς (που αποτελούσαν φυσικά περάσματα προς και από τις περιοχές των συγγενών φύλων των Χαόνων και Παραναίων): η ανασκαφική έρευνα στους τύμβους Kakavi, Vodhine και Vajze έχει φέρει στο φως υπομνημαϊκά ξίφη, κεραμική, όπλα και κοσμήματα του ίδιου πολιτιστικού κύκλου με εκείνα της πρωτοϊστορικής Μολοσσίας<sup>86</sup>.

86. Hammond 1967, 320-327. *Bulletin per shkencat shokerore*, Tirana, 1956, 1957. *Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranës, Seria shkencat shoqerore*, Tirana, 1959.

2. Το διάστημα από τον 7ο αι. μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες της κλασικής περιόδου αντιπροσωπεύεται για την ώρα μόνο από τα ταφικά ευρήματα του Λιατοβουνίου, που ασφαλώς αντικατοπτρίζουν αντίστοιχες φάσεις του οικισμού. Αν η εικόνα δεν είναι τυχαία, θα πρέπει να ερευνηθεί αν η μείωση των θέσεων οφείλεται σε δημογραφική μείωση, σε αλλαγή των παραγωγικών πρακτικών, έτσι ώστε οι δραστηριότητες του πληθυσμού να μην ανιχνεύονται αρχαιολογικά, ή σε μετατόπιση μέρους του προηγούμενου πληθυσμού σε άλλες περιοχές.

3. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες στην περιφέρεια της κοιλάδας αρχίζουν πάλι να ανιχνεύονται πυκνές από την προχωρημένη ελληνιστική εποχή με έμφαση στον 2ο και 1ο αι. π.Χ. Η αποσπασματικότητα των επιφανειακών ευρημάτων δεν μπορεί μεν να αποκαλύψει τα πραγματικά μεγέθη και τον χαρακτήρα των αντίστοιχων «θέσεων», επιτρέπει ωστόσο -κατ' αναλογία με τα κρατούντα στην υπόλοιπη Ήπειρο- την ανασύσταση κάποιων προφανών εξελίξεων, που σημειώθηκαν και στην περιοχή της Κόνιτσας κατά τις δύο βασικές χρονολογικές ενότητες: από τη βασιλεία του Πύρρου μέχρι το 167 π.Χ., οπότε καταστράφηκαν από τις λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου 70 οικισμοί της Μολοσσίας, και από κεί μέχρι τους χρόνους του Αυγούστου και την ίδρυση της Νικοπόλεως<sup>87</sup>. Κατά την περίοδο δημογραφικής και οικονομικής ακμής των Μολοσσών επί του Πύρρου πρέπει να δημιουργήθηκαν μικρές κώμες στην περιοχή της Ηλιοράχης και στο Κάστρο Κόνιτσας, όπου η εύρεση τουλάχιστον τεσσάρων νομισμάτων της Αμβρακίας, δύο του Κοινού των Ηπειρωτών, ενός των Αιτωλών, και δύο του Περσέα, του τελευταίου των Μακεδόνων Βασιλέων (όλα με κυκλοφορία προ του 168 π.Χ.) φανερώνει την ύπαρξη μιας κοινότητας με συναλλαγές κατεξοχήν εντός της Μολοσσίδος, τις οποίες διεκπεραιώνει με ισχυρό νόμισμα. Την ανάγκη για ασφάλεια τόσο του πληθυσμού της κοιλάδας όσο και των προϊόντων φαίνεται να καλύπτει για το διάστημα αυτό, που ορθά χαρακτηρίστηκε ως η κορύφωση της αντιπαράθεσης της *φάλαγγος* προς τη λεγεώνα<sup>88</sup>, είτε η φυσικά οχυρή θέση του Κάστρου, η συστηματική διερεύνηση της οποίας είναι πιθανό να βεβαιώσει την κατασκευή ενός οχυρωματικού περιβόλου στα τέλη του 3ου αι. (δηλαδή με την έναρξη των μακεδονικών πολέμων), είτε η κοντινή τειχισμένη ακρόπολη στο Καστράκι Αγίου Μηνά, στη νότια έξοδο της κοιλάδας. Η κοινότητα του Κάστρου δεν είναι βέβαιο ότι ακολούθησε την τύχη των λοιπών πόλεων και οικισμών της Μολοσσίας, των οποίων η «χώρα» αφανίστηκε και οι κάτοικοι εξαν-

87. Για τα πολεμικά γεγονότα και τις εσωτερικές εξελίξεις στο χώρο της Ηπείρου από το 215-167 π.Χ. βλ. S. I. Oost, *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the Age of the Roman Conquest of Greece*, 1975, ιδιαίτ. 40-89. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)*, 1976. Για τις εξελίξεις μέχρι την ίδρυση της Νικοπόλεως βλ. Θ. Σαριζάκης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας», ΑΕ 1964, 105-119. Σ. Δάκαρης, «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο», ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Α': Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτ. 1984), Πρέβεζα 1987, 1-21.

88. Peter Green, *Alexander to Actium*, 1990, ιδιαίτ. 415 κ.εξ.

δραποδίστηκαν<sup>89</sup>. Δύο νομίσματα κοπής του τελευταίου Κοινού των Ηπειρωτών, που ιδρύθηκε το 148 π.Χ. (σε αντικατάσταση των προηγούμενων Κοινών της Φοινίκης και της Πανδοσίας, όταν η Ήπειρος και η Ίλλυρία υπήχθησαν στη νεοσύστατη ρωμαϊκή «επαρχία της Μακεδονίας»), και τα οποία έμειναν σε κυκλοφορία μέχρι την ίδρυση της Νικοπόλεως, μαρτυρούν την επιβίωση ενός αριθμού κατοίκων στο Κάστρο, ενδεχομένως μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., οπότε η συγκέντρωση της δραστηριότητας γύρω από την Παλαιογορίτσα, στα πλαίσια -όπως πιστεύω- μιας *villa rustica*, έδρας εκτεταμένου *latifundium*, σημαίνει την επικράτηση και στην περιοχή αυτή της οικονομικής αναδιάρθρωσης που επέβαλαν στις ελληνικές επαρχίες οι Ρωμαίοι.

Η κλασική και ελληνιστική πόλις συνίστατο από το *άστυ* και τη *χώρα* του, χωρίς νομικές ή κοινωνικές διακρίσεις ανάμεσα στα δύο μέρη: οι πολίτες-γεωργοί αποτελούσαν τη ραχοκοκκαλιά του άστεως. Στις στρατηγικές, που εφήρμοσαν οι Ρωμαίοι, για να μεταβάλουν αυτές τις ισορροπίες και να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των κατακτημένων ελλαδικών επαρχιών, περιλαμβάνοντο<sup>90</sup> α) η αναδόμηση του γηγενούς πολιτικού συστήματος, με τον ορισμό ρωμαίων *procuratorum* και την ανάδειξη φιλορωμαϊκών μερίδων στην εξουσία, β) η άρση του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και η γεωγραφική ανακατανομή των εκτάσεων, προς όφελος των νεοσύστατων *coloniae* (των «αποικιών» της Κορίνθου, της Πάτρας, της Δύμης, του Βουθρωτού) και αργότερα της *civitatis liberae* της Νικοπόλεως<sup>91</sup>, γ) η επιβολή φορολογίας σε όσες περιοικίδες πόλεις διατήρησαν κάποια αυτονομία<sup>92</sup>, δ) η εφαρμογή σε όλους τους *agri publici* ενός ενιαί-

89. Στράβων VII 7. 3, στ. 322: νυνί δ' ἐρήμου τῆς πλείστης χώρας γεγεννημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἠφανισμένων, οὐδ' εἰ δύναίτο τις ἀκριβοῦν ταῦτα, οὐδ' ἂν ποιοίη χρήσιμον διὰ τὴν ἀδοξίαν καὶ τὸν ἀφανισμόν αὐτῶν... VII 7. 9, στ. 327: τότε μὲν οὖν... καίπερ οὔσα τραχεῖα καὶ ὄρων πλήρης....., ὅμως εὐάνδρει ἢ τε Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἡ Ἰλλυρίς νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται. Βέβαια, εκείνη που υπέστη τον αφανισμό ήταν η Μολοσσία [και τούτο όχι για λόγους ρεβανσισμού κατά των ομοφύλων του Πύρρου, αλλά για ενίσχυση του ελλείμματος σε δούλους, τους οποίους εχρειάζοντο οι ρωμαίοι μεγαλογαιοκτήμονες και βιοτέχνες, όπως πειστικά τεκμηριώνεται από τον Adam Ziolkowski, «The Plundering of Epirus in 167 B.C.: Economic Considerations», *Papers of the British School at Rome*, LIV, 1986, 69-80], ενώ η Θεσπρωτία [Δάκαρης 1972, 192 κ.εξ.] και η Χαονία δεν εθίγησαν.

90. Susan Alcock, *GRAECIA CAPTA: The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993, ιδι-αίτ. 72 κ.εξ.

91. Στην Νικόπολη, για παράδειγμα, ο Αύγουστος παραχώρησε τη *χώρα* της Αμβρακίας, την Ακαρνανία και μέρος της Αιτωλίας, βλ. ό.π., 135.

92. Η Πάλαιρος, η Αλυζεία, η Λευκάς, η Αμβρακία και το Αμφιλοχικό Αργος αναφέρονται από τον Στράβωνα μεταξύ των πόλεων, που ήταν μεν φόρου υποτελείς και εξηρημένες από την πόλη του Αυγούστου, αλλά διατήρησαν κάποια μορφή αυτοδιοίκησης των -μειωμένων βέβαια- πληθυσμών τους. Ως προς την Αμβρακία, η επιβίωσή της, παρά τον αφανισμό των λοιπών μολοσσικών οικισμών, καταδεικνύεται όχι μόνο με την αναθηματική στήλη που αφιέρωσε σε ρωμαίο ευεργέτη «η πόλις των Αμβρακιωτάν» [ΑΔ 27, 1982, Β2 Χρονικά σ.266], αλλά και με τα διαρκώς πολλαπλασιαζόμενα αρχαιολογικά δεδομένα από τον 1ο αι.π.Χ. ως τον 1-2ο αι.μ.Χ. (πολυπληθείς τάφοι στο

ου συστήματος αναδασμού (*centuriatio*)<sup>93</sup> και ε) η ενίσχυση μεγαλογαιοκτημόνων, ευγενών ρωμαίων ή φιλορωμαίων ελλήνων, για την εντατικοποίηση της παραγωγής -αναλόγως του εκάστοτε οικοσυστήματος- με επίκεντρο τα μεγάλα ιδιόκτητα αγροκτήματα (*latifundia*)<sup>94</sup>.

Η παραγωγική κτηνοτροφία της Ηπείρου, η άφθονη ξυλεία της, και η γειτονία της με τις ακτές της Ιταλίας και της Αδριατικής προσείλκυσαν από τον 1ο αι.π.Χ. το επιχειρηματικό ενδιαφέρον των ρωμαίων ευγενών, πολλοί από τους οποίους [αρκετά ονόματα παραδίδονται χωρίς να διευκρινίζεται η θέση των κτημάτων τους] ως «συνηπειρώται» κατείχαν μεγάλες ιδιοκτησίες στην Ήπειρο, όπως λ.χ. ο φίλος του Κικέρωνος Τίτος Πομπώνιος Απτικός, που διατηρούσε την *Villa Amalthea* κοντά στο Βουθρωτό και άλλα κτήματα στις εκβολές του Θυάμιδος<sup>95</sup>. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι η ολοσχερώς κατεστραμμένη αγρέπαυλις της Παλαιογορίτσας, η οποία διέθετε λουτρά και αίθουσες με ψηφιδωτά δάπεδα και κινητό διάκοσμο της ποιότητας που αναγνωρίζεται στο χάλκινο άγαλμα νέγρου, ιδρύθηκε γύρω στα μέσα του 1ου αι.π.Χ. από κάποιο ρωμαίο βετεράνο ή πλούσιο, με στόχο την εκμετάλλευση του κτηνοτροφικού κυρίως πλούτου, αλλά και των φημισμένων ηπειρωτικών ιπποφορβείων<sup>96</sup>.

ΝΔ Νεκροταφείο, ρωμ. εμπορικό συγκρότημα στο οικόπ. Τάχου-Μίλλερ, βλ. ΑΔ, Χρονικά έτους 1993 [υπό έκδοση]).

93 Η *centuriatio* σημαίνει κατάτμηση των δημοσίων αγρών σε ίσα μέρη με μονάδα την *1 centuria* = 50,4 εκτάρια, βλ. O.A.W.Dilke, *The Roman Land Surveyors*, 1971, 83 κ.εξ. Susan Alcock, «Roman Imperialism in the Greek Landscape», *Journal of Roman Archaeology*, 1989, 5-34. Παρατηρήσεις στη μορφολογία και την κατανομή των καλλιεργειών στον κάμπο της Άρτας (χώρα της Αμβρακίας) και στην πεδιάδα νότια της αρχαίας Νικοπόλεως οδήγησαν τον Π. Δουκέλλη να αναγνωρίσει τα ίχνη εκτεταμένου δικτύου αγροτικών διανομών, που ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή, βλ. P. Doukellis, «Cadastres romains en Grece: traces d' un reseau rural a Actia Nicopolis», *Dialogues d' histoire anciennes* 14, 1988, 159-66. Του ιδίου, «Ένα δίκτυο αγροτικών ορίων στην πεδιάδα της Άρτας», *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, Εθν. Ιδρ. Ερευνών, Αθήνα 1990, 269-83. Του ιδίου, «La Centuriation Romaine de la Plaine d' Arta replacee dans le Contexte de l' Evolution Morphologique Recente des Deltas de l' Arachthos et du Louros», *Bulletin Corresp. Hellenique* 1992, Etudes, 375-82.

94. Μεγάλα συγκροτήματα αγροικιών, με λουτρά, παραγωγικούς και αποθηκευτικούς χώρους και ιδιωτικούς τάφους, που φαίνεται να κτίστηκαν από τους χρόνους του Αυγούστου ως τον 2ο αι.μ.Χ., εντοπίζονται συνεχώς όχι μόνο στην Κασσωπαία (λ.χ. στα Ριζά Ν. Πρέβεζας) αλλά και στη Μολοσσία, από την έπαυλη στον Αγ.Γεώργιο Καλπακίου, ως την έπαυλη στη Στρογγυλή Ν. Άρτας, (βλ. ΑΔ Χρονικά 1994, υπό έκδοση). Πολύ πυκνότεροι είναι οι μεμονωμένοι ρωμαϊκοί τάφοι, στους οποίους εθάπτοντο προφανώς οι κολλήγοι της υπαίθρου. Ο Πλίνιος (*Historia Naturalis* 18.35) παρατηρεί ότι ο θεσμός των *latifundia* και η υπενοικίασή τους σε υποτελείς καλλιεργητές οδήγησε βαθμιαία στη μείωση της παραγωγής και την εγκατάλειψη των αγρών. Βλ. *GRAECIA CAPTA*, ό.π. 85.

95. *GRAECIA CAPTA*, ό.π. 75. Σαδικάκης, ό.π., 113. Δάκαρης 1972, 196.

96. Για τους ηπειρωτικούς ίππους βλ. Σ.Δάκαρης, «Η Κτηνοτροφία την αρχαία Ήπειρο», πρωτανικός λόγος, Ιωάννινα 1976. Μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση της αγρεπαύλεως στην Παλαιογορίτσα και για την πιθανή της διάρκεια (με επισκευές και τελική αλλαγή του χαρακτήρα του συγκροτήματος) ως τον 3ο αι.μ.Χ. παρουσιάζει μια ανάλογη περίπτωση βίλλας, που ανασκάφηκε

4. Η επανεγκατάσταση και περιτείχιση της κορυφής του λόφου στη Μεσογέφυρα, που βρίσκεται κατά τον Λίβιο εντός της ακριτικής μολοσσικής περιοχής της Τριφυλίας, πρέπει να αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση συνδεόμενη με τη στρατηγική αξία του υψώματος σε εποχές, κατά τις οποίες τα σημεία διείσδυσης προς το κράτος των Μολοσσών έπρεπε να ελέγχονται<sup>97</sup>. Το τυχαίο δείγμα των επιφανειακών οστράκων προέρχεται από τα τέλη του 3ου ή αρχές του 2ου αι.π.Χ., αλλά η οχύρωση του λόφου ασφαλώς οφείλεται στη στρατηγική οξυδέρκεια του στρατηλάτη Πύρρου. Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται και από ένα χωριό του Τίτου Λίβιου (xxxii, 12-13), στο οποίο, αφού ο ιστορικός περιγράψει τη μάχη στα Στενά του Αώου (κοντά στην Κλεισούρα, σημερ. Kelkyte, το 198 π.Χ. κατά το Β' Μακεδονικό Πόλεμο) μεταξύ των λεγεώνων του υπάτου Φλαμίνιου και του Μακεδόνα Φιλίππου Ε' και την επακόλουθη ήττα του δευτέρου, αναφέρει ότι ο Φίλιππος, υποχωρώντας προς τη Μολοσσία κατά μήκος της κοιλάδας του Αώου, φθάνει σε μία ημέρα στο «στρατόπεδο του Πύρρου» (*Castra Pyrrhi*) στην Τριφυλία της Μολοσσίδος, για να αναχωρήσει την επομένη δια των ορέων του Λύγκου προς τη ΝΔ Θεσσαλία<sup>98</sup>. Αν αληθεύει η ταύτιση του «στρατοπέδου του Πύρρου» με τη Μεσογέφυρα, την οποία ο Hammond στηρίζει και στη μαρτυρία της δεκάωρης πορείας μεταξύ Κλεισούρας και Μεσογέφυρας<sup>99</sup>, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Πύρρος ωχύρωσε το λόφο για διαμονή μικρής ανιχνευτικής και ετοιμοπόλεμης φρουράς και όχι για παραμονή, εκγύμναση και ανεφοδιασμό ολόκληρης στρατιάς<sup>100</sup>, με τον κινητό και συρόμενο βαλλιστικό οπλισμό της, τα

το 1984-86 κοντά στο χωριό Dober, δίπλα στον ποταμό Πάβλα, στη Νότια Κεσρίνη. Πρόκειται για ένα περιτειχισμένο αγρόκτημα με διάφορους χώρους, που θεμελιώθηκε στα τέλη του 3ου αι.π.Χ., επισκευάστηκε στον 1ο αι.π.Χ. και φαίνεται ότι λειτούργησε μέχρι τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Στον 7-9ο αι. το συγκρότημα μετέβαλε χρήση, και μία εκκλησία ιδρύθηκε στην αυλή του, βλ. Zh. Andrea, «Archaeology in Albania 1984-90», *Archaeol. Reports* 38, 1992, 88. *AJA* 97, 1993, 729.

97. Για τα αρχαία περάσματα προς και από τη Μολοσσία βλ. Hammond 1932, 144-146.

98. T. Livius, xxxii, 13: (LOEB Clas. Libr. 1935) *Rex primo die ad castra Pyrrhi pervenit; locus quem ita vocant est in Triphylia terrae Molottidis. Inde postero die - ingens iter agmini, sed metus urgebat - in montes Lyncon perrexit. Ipsi Epiri sunt, interjecti Macedoniae Thessaliaeque; [...]/Vestiti frequentibus silvis sunt; juga summa campos patentes aquasque perennes habent.* Ο Hammond (1932, 145) θεωρεί ότι η περιγραφή της οδού υποχώρησης προς Θεσσαλία ταιριάζει με τα γεωμορφολογικά και κλιματικά χαρακτηριστικά του πάντοτε χλοερού και υγρού υψιπέδου του Μετσόβου, διαδρομής γνωστής και στους μεταγενέστερους Βλάχους.

99. Περιγραφή της μάχης στα Στενά του Αώου και προσπάθεια τοπογραφικής ταύτισης των αναφερομένων στις γραπτές πηγές θέσεων παραθέτει και σχολιάζει ο Hammond 1932, 144-47, και ιδιαίτερα στο άρθρο του «The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War», *Journal of Roman Studies*, London 1966, 39-54.

100. Ο όρος *Castrum* χαρακτηρίζει το ρωμαϊκό στρατόπεδο. Κατά τον Πολύβιο (6,26-42) η έκταση, την οποία περιέκλειε τάφος και τείχος, ήταν ένα τετράγωνο πλευράς 660 μ. με τέσσερις διαμετρικές πύλες και αντίστοιχες σταυρωτές οδούς, κατά μήκος των οποίων υπήρχαν διοικητήριο, βωμοί, και καταλύματα για δύο λεγεώνες (24000 άτομα), βλ. Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft*, λήμμα: *Castrum*.



πολεμικά άλογα και τα ζώα μεταφοράς εφοδίων. Αν λοιπόν το συνοριακό φρούριο, επώνυμο προφανώς του ιδρυτή του, βρισκόταν στη Μεσογέφυρα, το πιθανότερο είναι ότι οι υποχωρούντες στρατιώτες του Φιλίππου, όχι περισσότεροι από 5-6 χιλιάδες «μισθοφόροι και ελαφρά οπλισμένοι Μακεδόνες» (Λίβιος xxxii, 5,9), κατέλυσαν για σύντομη ανάπαυση στα πλατώματα μεταξύ Αετόπετρας και Ηλιοράχης κατάσχοντας τα κοπάδια και τις σοδειές των κτηνοτρόφων της περιοχής.

5. Από τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. , χάρη στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού, η Ήπειρος οργανώθηκε σε δύο επαρχίες, την *Epirus vetus* (με όρια από τις εκβολές του Αχελώου ως τα Κεραύνια Όρη) και την *Epirus nova*, βορειότερα<sup>101</sup>. Η περιοχή της Κόνιτσας θα πρέπει τότε να υπήγετο διοικητικά στην κοντινότερη από τις πόλεις, που κράτησαν κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους τα νομικά χαρακτηριστικά της πόλεως-civitas, στο Βουθρωτό<sup>102</sup>. Το αγρόκτημα της κοιλάδας της Κόνιτσας με τα οικήματά του φαίνεται ότι λειτούργησε μέχρι τον 4ο αι. ή και αργότερα, βασιζόμενο στο θεσμό της εκμίσθωσης της γης και των μισθωτών γεωργών και κτηνοτρόφων (των *coloni*), που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και ήταν προσκολλημένοι στην περιοχή, γιατί η νομοθεσία τους απαγόρευε να τα εγκαταλείψουν<sup>103</sup>. Οι συχνές επιδρομές των βαρβάρων που πέρασαν από την Ήπειρο (των Ερούλων το 267, των Βησιγόθων στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι., των Βανδάλων το 467 κ.εξ.) πρέπει να σχετίζονται με τις συστάδες αποθηκευτικών πύθων, που εντοπίστηκαν στην Παναγιά Αετόπετρας και στην ίδια την Παλιογορίτσα, στην οποία δεν αποκλείεται να προστέθηκε κάποτε και βασιλική, για τις θρησκευτικές ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού, αφού επισκοπές και επίσκοποι υπήρχαν στην Ήπειρο τουλάχιστον από το 364<sup>104</sup>.

101. Δάκαρης 1972, 197. Ευ. Χρυσός, «Συμβολή στην Ιστορία της Ηπείρου κατά την Πρωτοβυζαντινή Εποχή, Δ΄ -ΣΤ΄ αι.», *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ* 23, 1981.

102. Χρυσός, ό.π., 13.

103. Ο.π., 91.

104. Ο.π., 29.

## ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΔ : Αρχαιολογικό Δελτίο. Ετήσια έκδοση του Ταμείου Αρχ/κών Πόρων
- ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς
- AJA : *American Journal of Archaeology*
- BSA : *Annual of the British School at Athens*
- ΠΑΕ : Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β' : Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1990.
- ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ Γ' : Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1994.
- Βοκοτοπούλου 1986: Ιουλία Βοκοτοπούλου, ΒΙΤΣΑ. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης. Εκδ. Ταμείου Αρχ/κών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1986, τόμοι Α-Γ.
- Bottema 1974 : S. Bottema, *Late Quaternary vegetation History of Northwestern Greece*. Groningen 1974.
- Δάκαρης 1972 : Σ. Δάκαρης, ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1972.
- Ζάχος 1993 : Κ. Ζάχος, «Τοπογραφικά Ελλοπίας: Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου». Πρακτικά Συμποσίου προς τιμήν του N. G. L. Hammond, Πεντάλοφος Κοζάνης, Μάϊος 1993 (υπό εκτύπωση).
- Halstead 1990: P. Halstead, «Present to Past in the Pindhos: diversification and specialization in mountain economies». *Rivista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4, 1990, 61-80.
- Hammond 1932: N.G.L.Hammond, «Prehistoric Epirus and the Dorian Invasion», BSA 32, 1931-32, 131-179.
- Hammond 1967 : N.G.L.Hammond, EPIRUS. *The Geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford 1967.
- Tartaron - Zachos 1994: T. Tartaron - K. Zachos, «The Myceneans and Epirus». Συμπόσιο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Λαμία, Σεπτ. 1994 ( Πρακτικά υπό έκδοση).
- Wardle 1977 : K. Wardle, «Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece». *Godisnjak XV*, Sarajevo 1977, 153-199.
- Willis 1989 : K. J. Willis, *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece*. Cambridge 1989 (αδημοσ. Διδ. Διατριβή).
- 1992 : K. J. Willis, «The Late Quaternary Vegetational History of Northwest Greece (Part I: Lake Grammousti. Part II: Rezina Marsh. Part III: A Comparative Study of Two Contrasting Sites)». *New Phytologist* 121, 1992, 101-155.



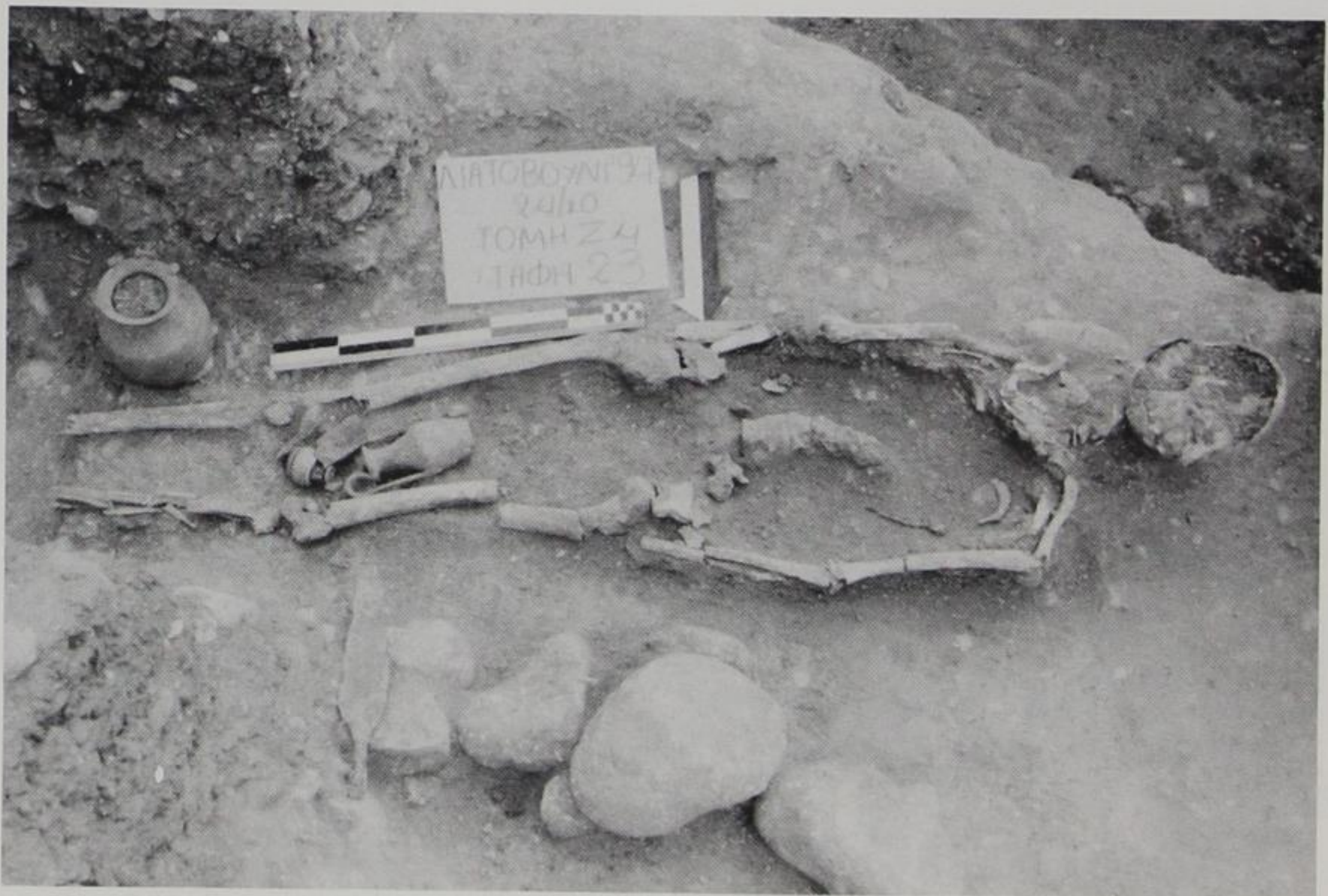
1. Άποψη της κοιλάδας της Κόνιτσας από Δυτ. Στο κέντρο το Λιατοβούνι. Στο βάθος η Κόνιτσα και τα όρη του Σμόλικα και της Τύμφης



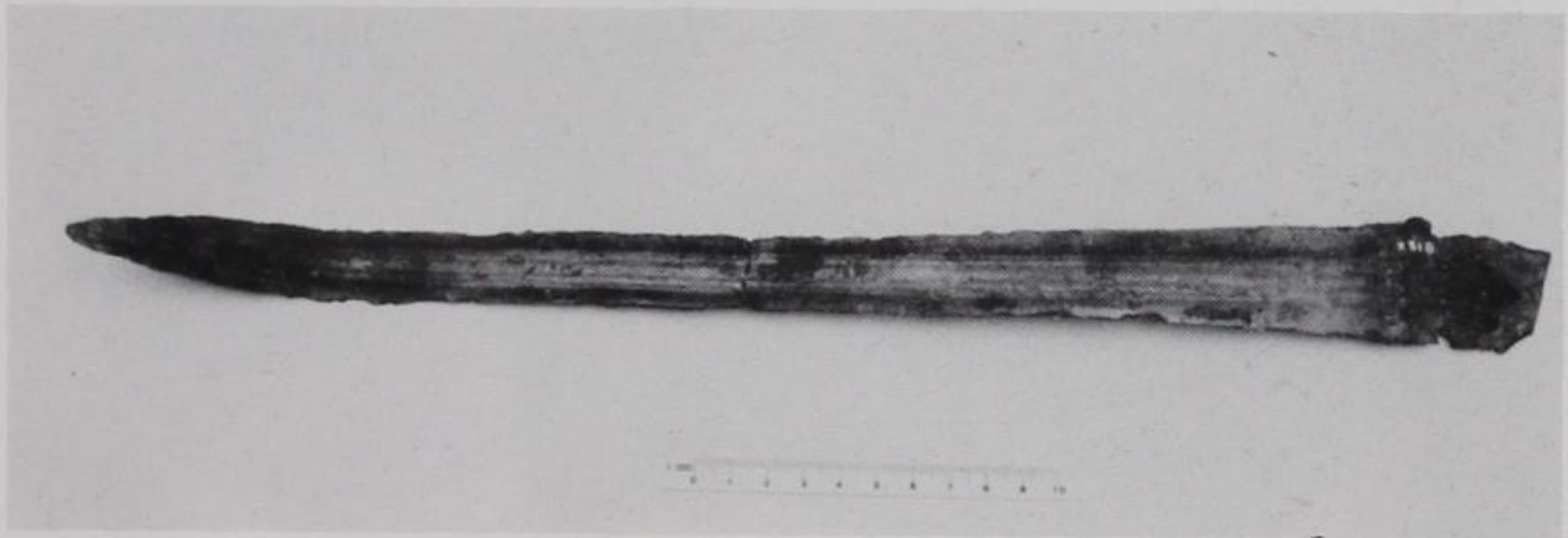
2. Άποψη της συμβολής των ποταμών Αώου και Σαραντάπορου στα αλβανικά σύνορα (λήψη από το Αηδονοχώρι). Στο κέντρο διακρίνεται ο δικόρυφος λόφος της Μεσογέφυρας. Στο βάθος η συνεχιζόμενη προς Δ. κοιλάδα του Αώου και δεξιά η ορεινή περιοχή Λεσκοβικίου



3. Αρχαίο νεκροταφείο Λιατοβουνίου: άποψη της ανασκαφής 1994



4. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Ενδεικτική φωτογραφία ταφής με το σκελετό εκτάδην και τα κτερίσματα



5. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Υστερομυκηναϊκό ξίφος Α.Μ.Ι. 8127



6. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Αμανρόχρωμος κάνθαρος  
Α.Μ.Ι. 7989



7. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Αμανρόχρωμος κάνθαρος  
Α.Μ.Ι. 8142



8. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Αμυρόχρωμος αμφορίσκος  
A.M.I. 7987



9. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Αμυρόχρωμη προχοΐσκη  
A.M.I. 8064



10. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Αμφίστομη ασκοπρόχους  
A.M.I. 7986



11. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Αμφικύπελλο Α.Μ.Ι. 8066



12. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη Α.Μ.Ι. 8097



13. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Σιδερένιες αιχμές ακοντίων.  
A.M.I. (από πάνω): 7940, 7936, 7938, 7944, 7939



14. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Κορινθιακό αλάβαστρο  
A.M.I. 8088





15. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Μελανόμορφη κύλικα A.M.I. 8074



16. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Μελανόμορφη λήκνυθος A.M.I.8081



17. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Γυάλινος αμφορίσχος A.M.I. 8095



18. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Γυάλινη οινοχοΐσκη A.M.I. 8069



19. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Μελαμβαφής κύλικα A.M.I. 8085



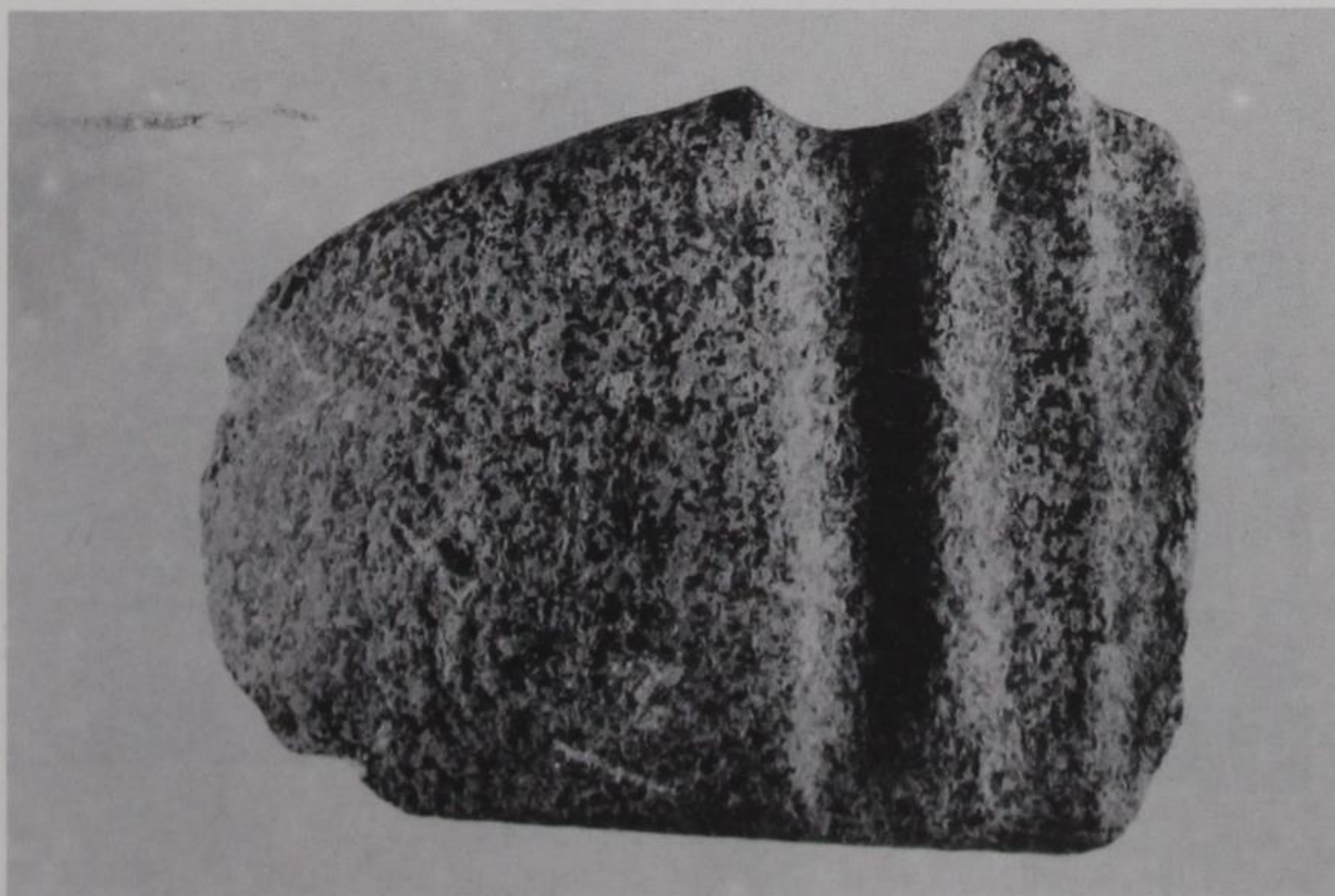
20. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Χάλκινη οινοχόη A.M.I. 8113



21. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Ερυθρόμορφη οινοχόη A.M.I. 8076



22. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.  
Ερυθρόμορφο ληκύθιο A.M.I. 8065



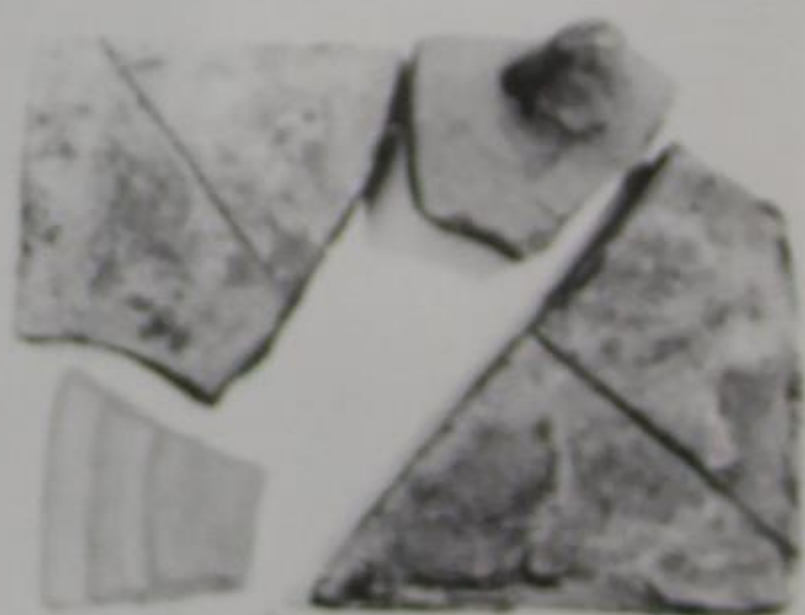
23. Λιατοβούνι. Λίθινος πέλεκυς A.M.I. 8302



24. Ένας από τους πρωτοβυζαντινούς πίθους στη θέση Παναγιά Λειτόπετρας



25. Κοιν. Ημερολόγιος, θέση Μπύχη.  
Τμήμα επιτύμβιας στήλης  
Α.Μ.Ι. 8303



26. Διάφοροι τύποι κεράμιων  
(εκ περιστάσεων δυτικά  
της Παλιμορορέτας)



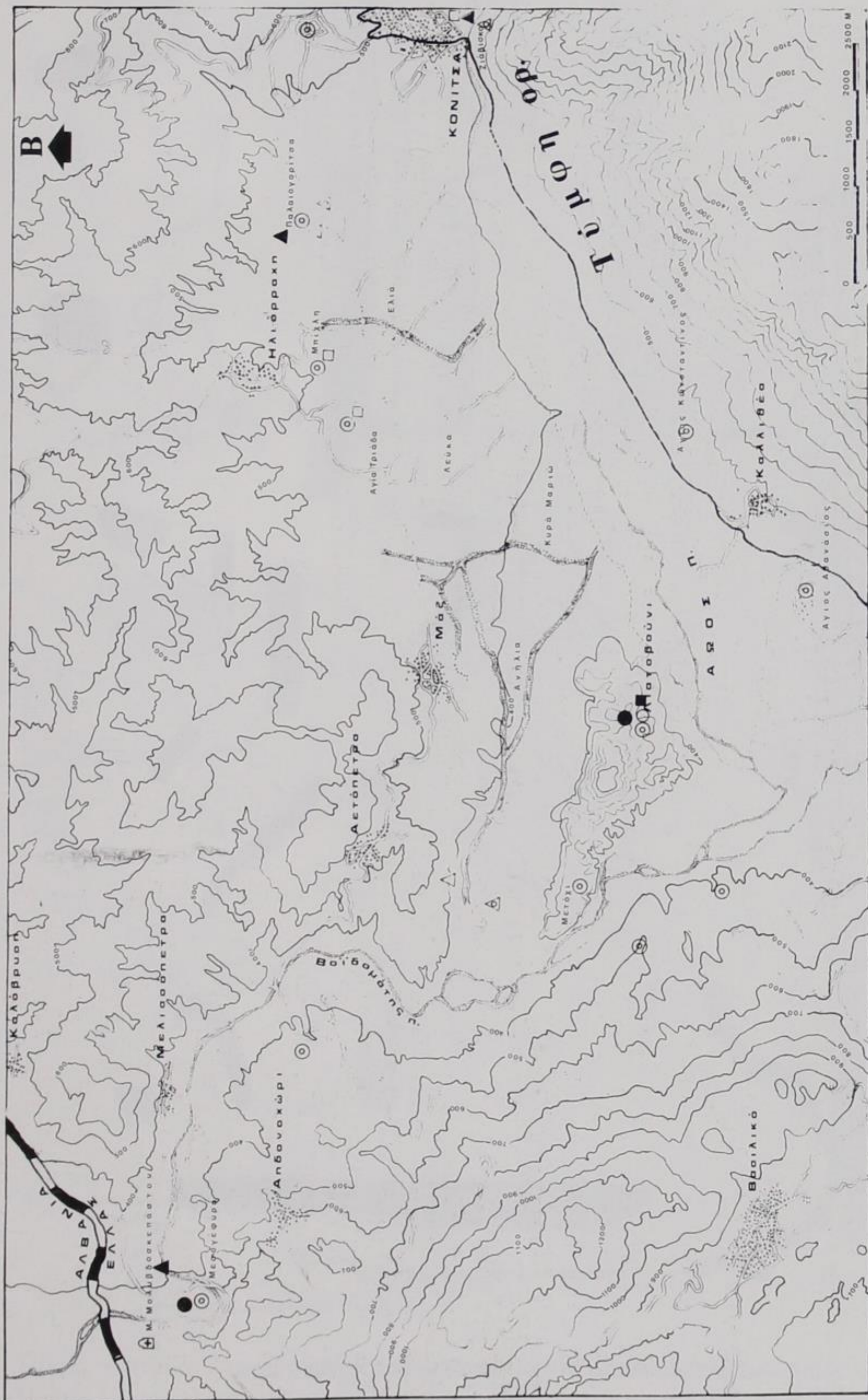
27. Ελλιπές χάλκινο άγαλμα από την Παλαιογορήτσα, Α.Μ.Ι. 7616



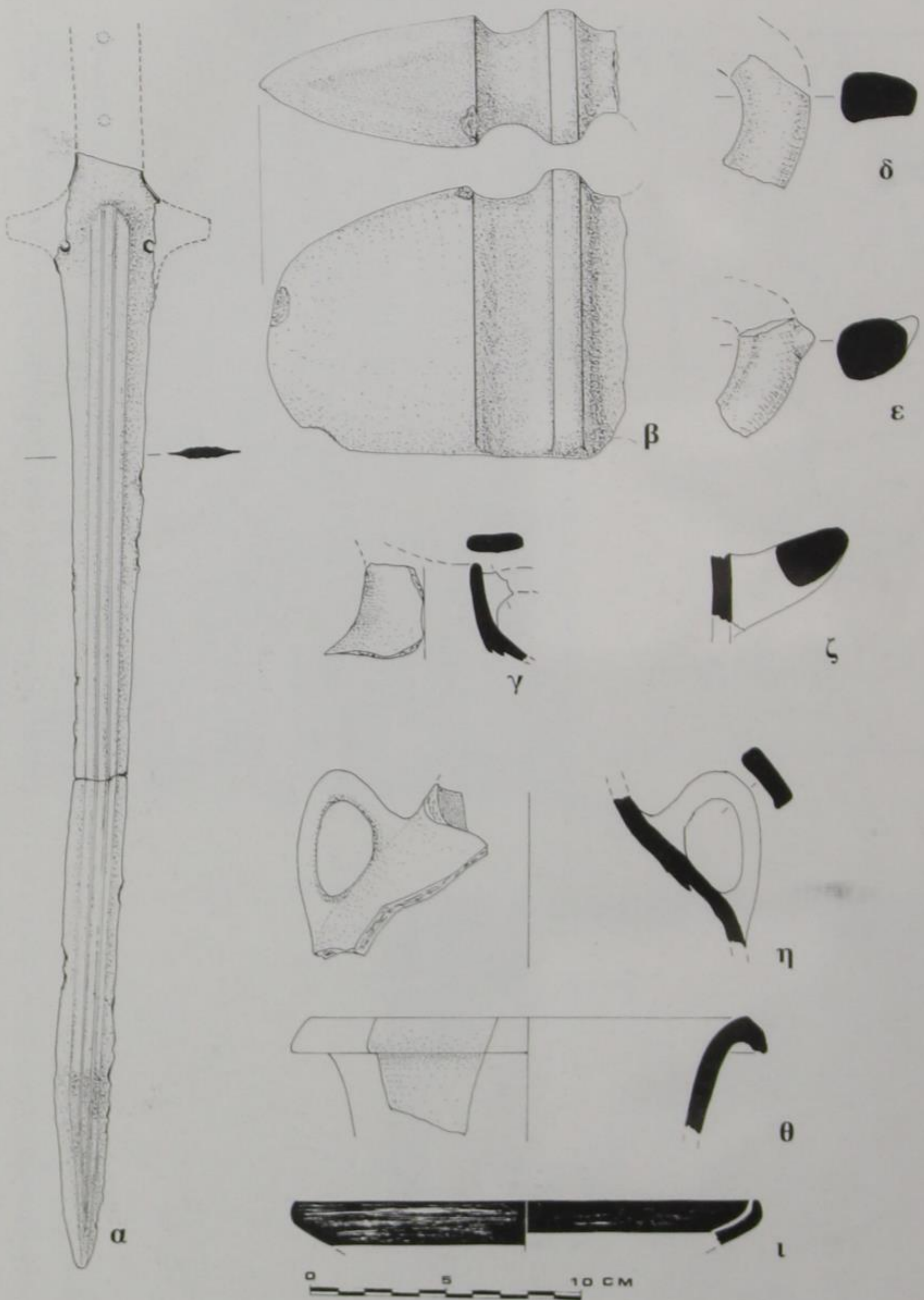
28. Παλαιογορίτσα,  
θέση ελικοδρομίου.  
Πρωτοβυζαντινοί πίθοι



29. Παλαιογορίτσα. Τμήμα  
ενεπίγραφης επιτύμβιας στή-  
λης, A.M.I. 7613

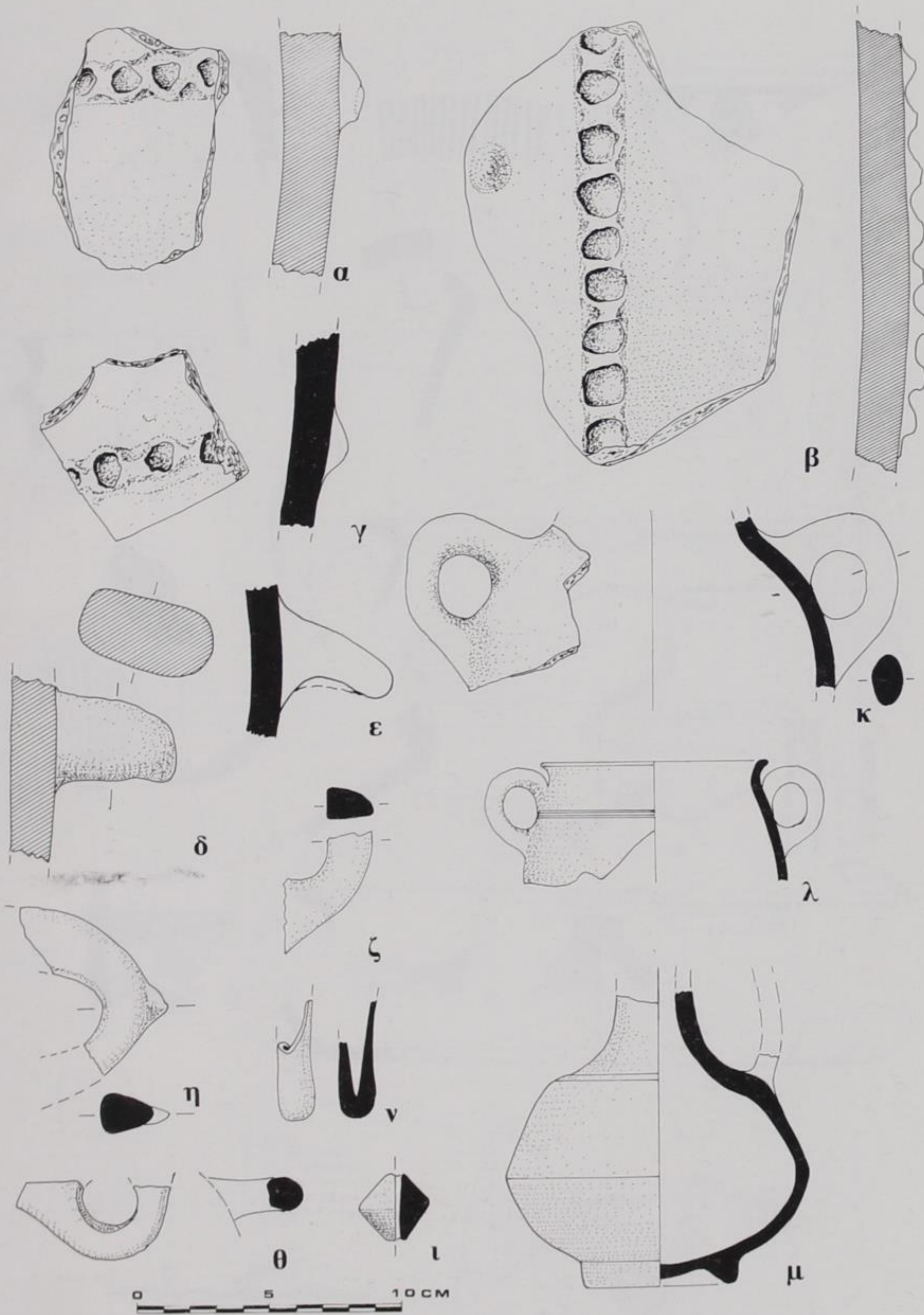


Πίν. 1. Αλόσπασμα χάρτη που περιλαμβάνει τις εντοπισμένες αρχαίες θέσεις στην περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου (υπόμνημα των σημείων βλ. στον Πίν. 7)

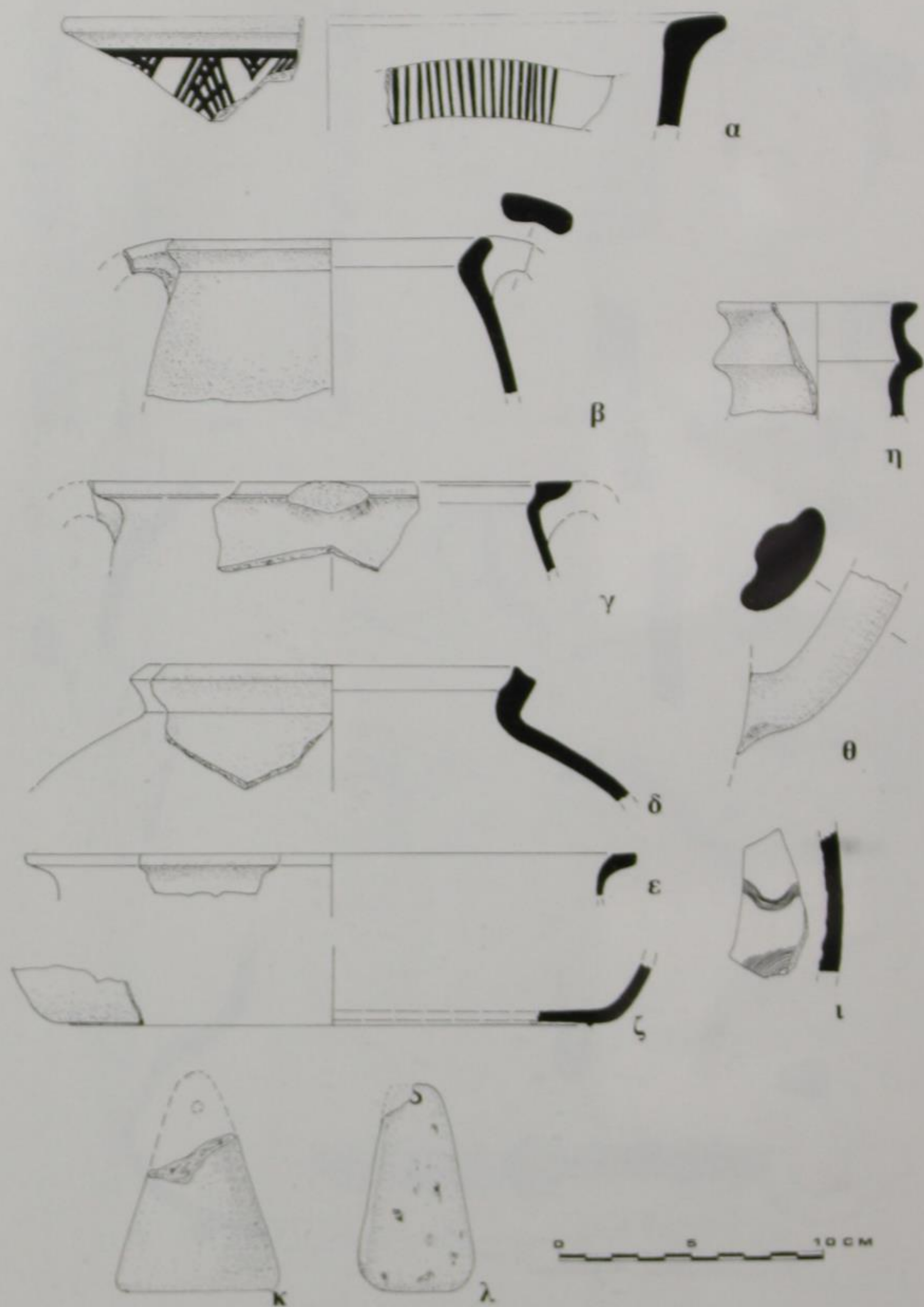


Πίν. 2. α - β: Από το Λιατοβούνι.  
 γ - ι: Επιφαν. ευρήματα από τη Μεσογέφυρα

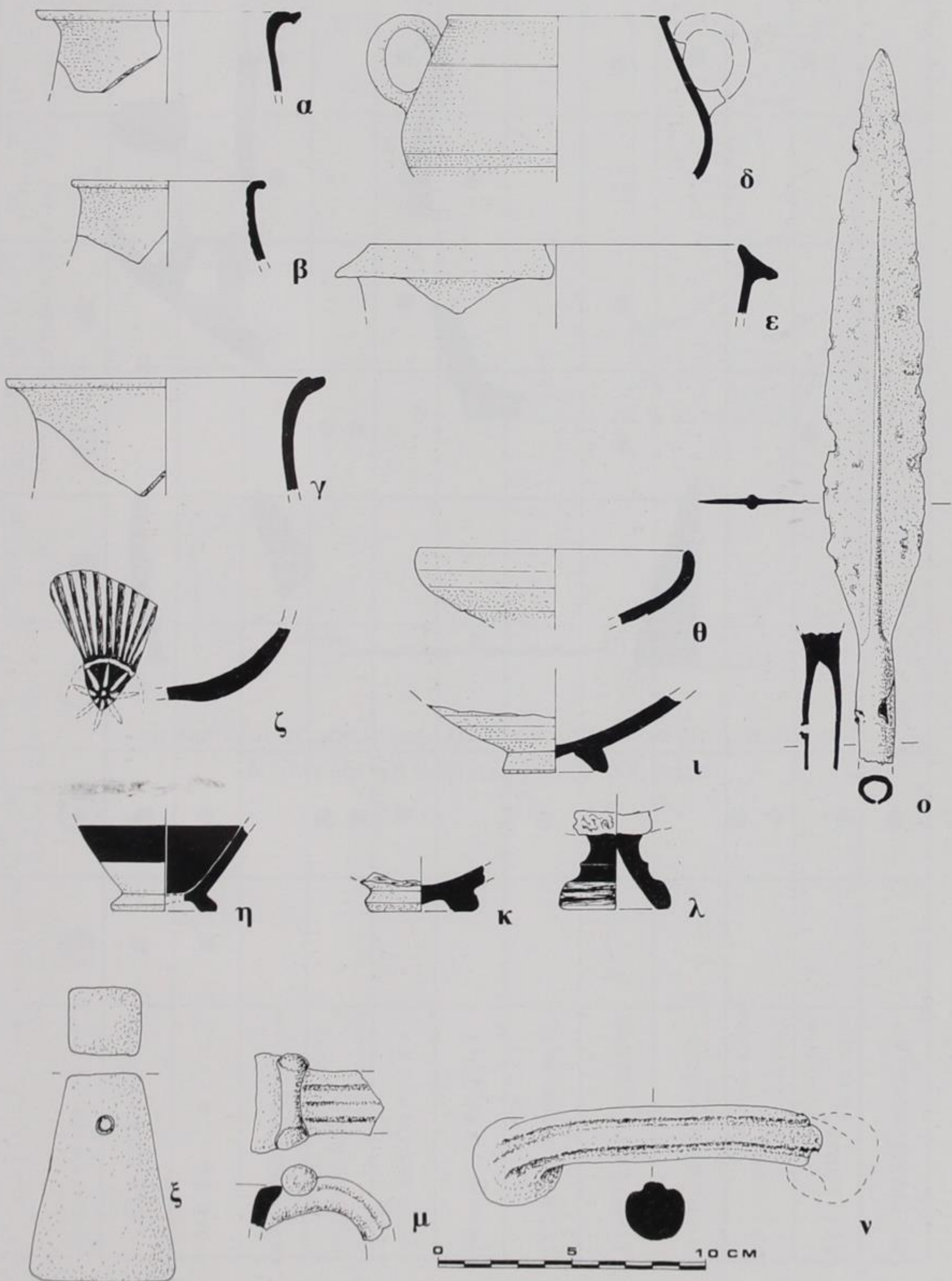




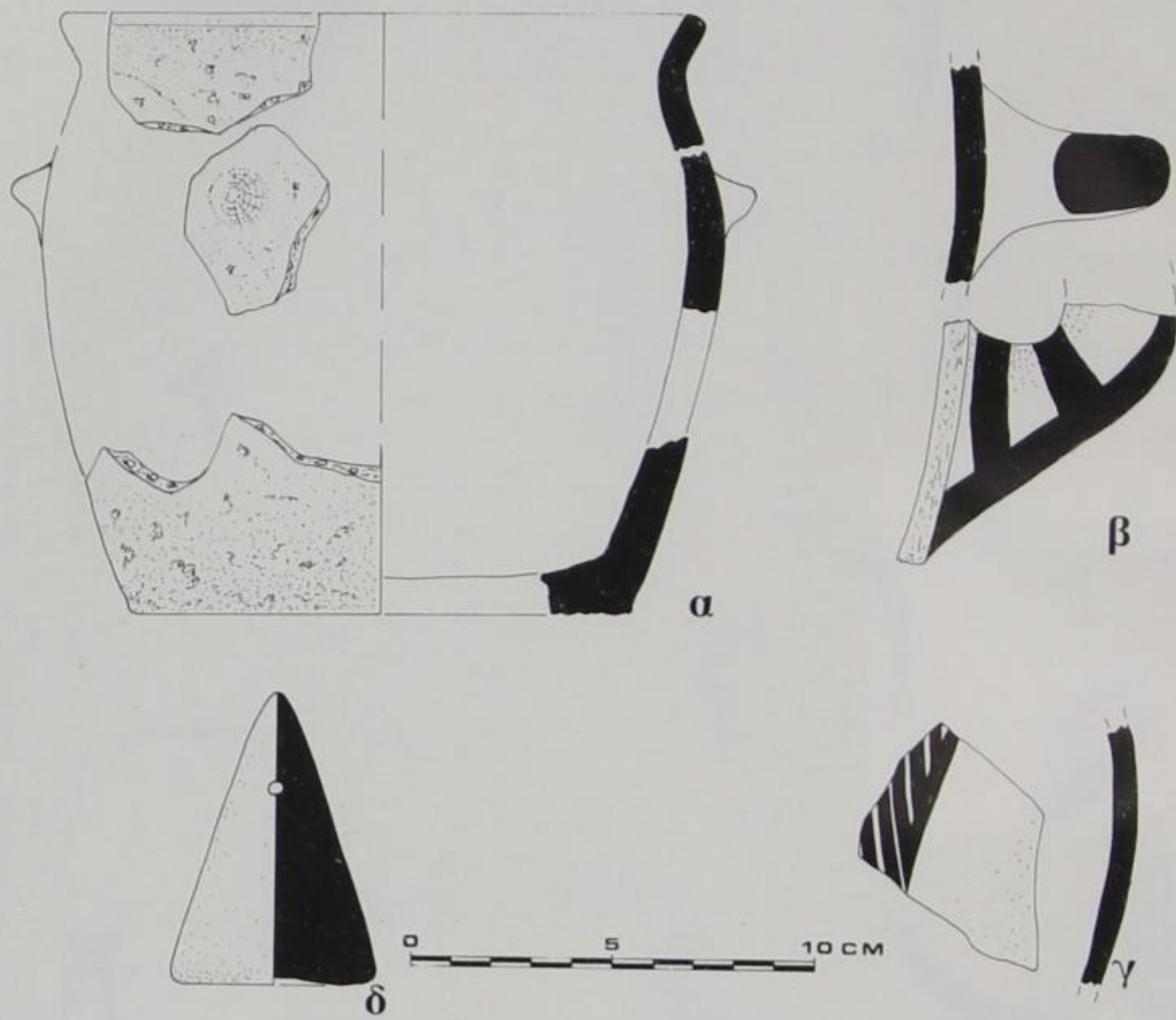
Πίν. 3. Επιφαν. ευρήματα από την περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου. Καλλιθέα, θέσεις Αγ. Αθανάσιος και Αγ. Κων/νος: α-β, δ, ζ, θ-κ. Ηλιοράχη, θέσεις Μπίχλη και Αγ. Τριάδα: γ, ε, η, λ, μ. Αετόπετρα, θ. Παναγιά: ν



Πίν. 4. Επιφαν. ευρήματα από την περιοχή Παλαισοροίτσας



Πίν. 5. Επιφαν. ευρήματα από τη θέση Ζιάβισχο ή Κάστρο Κόνιτσας



Πίν. 6. Επιφαν. ευρήματα. Χαράδρα Αώου: α. Κλειδωνιά, πηγή Νέλες: β-γ. Καλύβια Κλειδωνιάς: δ

Χρονολογία → Ένδειξη στον Πιν. 1 →	ΥΕΙΙΙΒ-Γ	11 <sup>ος</sup> -8 <sup>ος</sup> αιων.π.Χ.	7 <sup>ος</sup> -6 <sup>ος</sup> αιων.π.Χ.	5 <sup>ος</sup> αι.-330 π.Χ.	330-3 <sup>ος</sup> αιων.π.Χ.	2 <sup>ος</sup> -1 <sup>ος</sup> αιων.π.Χ.	1 <sup>ος</sup> -3 <sup>ος</sup> αιων.μ.Χ.	4 <sup>ος</sup> -6 <sup>ος</sup> αιων.μ.Χ.
ΛΙΑΤΟΒΟΥΝΙ	●	●	○	■	□	▲	△	△
ΜΕΣΟΓΕΦΥΡΑ	●	●				●		
ΑΕΤΟΠΕΤΡΑ Θ.Παναγιά							●	● → ;
ΗΛΙΟΡΡΑΧΗ Θ.Μπίχλη Θ.Αγ.Τριάδα		● ●			● ●		;	
ΠΑΛΑΙΟΓΟΡΙΤΣΑ		●				●	●	● → ;
ΕΛΙΑ ή ΣΕΡΒΙΝΑ							●	
ΓΕΩΡ. ΣΧΟΛΗ-ΚΟΝΙΤΣΑ		●						
ΖΙΑΒΙΣΚΟ ή ΚΑΣΤΡΟ					● ;	●	;	● →
ΧΑΡΑΔΡΑ ΑΩΟΥ								●
ΚΑΛΛΙΘΕΑ Αγ.Αθανάσιος Αγ.Κων/νος		● ●						
ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ Καλύβια Πηγή Νέλες		●			●			● ;
ΔΥΤ. ΠΡΑΝΗ ΚΟΙΛΑΔΑΣ		●						

Πιν. 7. Οικονομολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν στην περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου, και η χρονολογική τους διάρκειά, όπως προκύπτει από τα επιφαν. ευρήματα.